

PROBLEMI EKONOMSKE I DRUŠTVENE TRANZICIJE U NAUČNOM OPUSU PROFESORA BOŽIDARA CEROVIĆA

Prof. dr Aleksandra Prašćević¹
E-mail: alja@ekof.bg.ac.rs

Apstrakt: Rad je posvećen temama ekonomske i društvene tranzicije kroz predstavljajnje i analizu naučnog opusa profesora Božidara Cerovića. Ove teme su veoma brzo prevazišle početno interesovanje za tzv. „tvrdog jezgra” tranzicije – privatizaciju i liberalizaciju, uključujući probleme izgradnje institucija, vezu političkih i ekonomskih reformi, uticaj ekonomske tranzicije na socijalnu sigurnost i siromaštvo, promene u performansama privatizovanih i restrukturiranih preduzeća, izbor modela rasta u tranzicionim ekonomijama, itd. One su u ovom radu analizirane fokusiranjem naučnih radova jednog od pionira ove oblasti u ekonomskoj nauci Srbije, profesora Božidara Cerovića. Njegov kritički pristup preduzetim tranzicionim politikama u većini bivših socijalističkih zemalja, ocene ovih procesa nakon prve i druge decenije realizacije, kao i naročito detaljno analiziranje specifičnosti stanja i procesa ekonomske tranzicije u Srbiji pružilo je značajan doprinos razvoju naučnog područja ekonomske tranzicije. U tom smislu je važno istaći njegovo istraživanje koje uključuje period transformacije samoupravnog sistema i stvaranja mešovite privrede 1990-ih, politički motivisane greške u ovom procesu, zastoj tokom ratnih sukoba i dezintegracije SFRJ, kao i greške kreatora tranzicione politike nakon političkih reformi 2000. godine, a koje uključuju izbor modela privatizacije i neadekvatnog modela rasta.

Ključne reči: ekonomika tranzicije, privatizacija, modeli rasta tranzicionih ekonomija

JEL klasifikacija: P16, P26, P31

PROBLEMS OF ECONOMIC AND SOCIAL TRANSITION IN THE SCIENTIFIC OPUS OF PROFESSOR BOZIDAR CERVIĆ

Abstract: The paper deals with the topics of economic and social transition through the presentation and analysis of the scientific opus of Professor Bozidar Cerović. These topics quickly exceeded the initial interest in the so-called „hard-core” of transition - privatization and liberalization, including the problems of institution building, the link between political

¹ Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet

and economic reforms, the impact of economic transition on social security and poverty, changes in the performance of privatized and restructured enterprises, the choice of growth models in transition economies, etc. In this paper, they were analyzed by focusing on the scientific opus of one of the pioneers of this field in the economic science of Serbia - Professor Božidar Cerović. His critical approach to transitional policies undertaken in most of the former socialist countries, the evaluation of these processes after the first and second decades of realization, as well as his particularly detailed analysis of the specificities of the state and process of economic transition in Serbia, provided a significant contribution to the development of the scientific field of economic transition. In this regard, it is important to highlight his research, which includes the period of transformation of the self-governing system and the creation of a mixed economy in the 1990s, politically motivated mistakes in this process, the stalemate during the conflict and disintegration of the SFRY, as well as the mistakes of the transitional policy makers after the political reforms in 2000 which include the choice of a privatization model and an inadequate growth model.

Key Words: *Economic Transition, Privatization, Growth Models of Transitional Economies*

1. UVOD

Ekonomika tranzicije je od devedesetih godina XX veka postala značajno područje naučnog istraživanja ekonomista i važno polje interesovanja kreatora ekonomske politike. Kompleksnost procesa ekonomske tranzicije koja je tokom vremena bivala sve očiglednija učinila je da se u okviru ekonomike tranzicije ne proučavaju samo teme koje čine njeno tzv. *tvrdog jezgro – privatizacija i liberalizacija*, već i one koje se odnose na izbor modela rasta tranzicionih ekonomija, izgradnju institucija, povezanost političkih i ekonomskih reformi, društveno-ekonomske posledice ekonomske tranzicije na socijalnu sigurnost, siromaštvo i obrazovnu strukturu jedne zemlje, performanse preduzeća u tranzicionim ekonomijama i druge važne teme.

Područje ekonomike tranzicije podjednako je uključivalo mikroekonomski i makroekonomski aspekt i ubrzo su nove teme zamenile početno interesovanje za izbor modela privatizacije i realizaciju cenovne i spoljnotrgovinske liberalizacije. One su, naravno, bile posebno interesantne za istraživanje od strane ekonomista u samim tranzicionim zemljama, kakva je i Srbija, a na Ekonomskom fakultetu u Beogradu studenti su se sa ovim temama mogli da upoznaju od samih početaka procesa tranzicije, tačnije već od devedesetih godina XX veka, na predmetu *Ekonomika tranzicije*, koga je 1992. godine koncipirao i od tada kontinuirano unapređivao njegov sadržaj, prateći sva važna naučna dostignuća u ovoj oblasti, profesor Božidar Cerović.

Za studente koji su se devedesetih godina, u vreme političkih i ekonomskih sankcija, odnosno izolovanosti zemlje po prvi put susreli sa izučavanjem tema iz oblasti ekonomike tranzicije, među kojima sam i sama bila, od neprocenjive važnosti je bio nepristrasan pristup profesora Cerovića analizi i objašnjenju konkretnih tema i pojava u procesu tranzicije, a naročito tranzicije koja se realizovala u Srbiji. Njegovo insistiranje na kritičkom pristupu, bez dogmatizma pružilo je studentima mogućnost za sopstveno rasuđivanje i zaključivanje o primenjenim ekonomskim reformama i merama ekonomske politike, podstičući ih da se i sami opredele za naučno istraživanje u ovoj oblasti. Pokazaće se da je ovakav pristup bio posebno važan uzimajući u obzir kasniji tok ekonomske tranzicije i nove probleme sa kojima su se suočavale kako uspešne, tako i one manje uspešne tranzicione ekonomije.

Nikada ne dovodeći u pitanje „da je do promena u privredama zemalja koje su se tokom 20. veka deklarirale kao socijalističke – moralo doći ... te promene su morale biti usmerene ka tržišnom modelu ... jer je tržišni model neizbežni osnov ekonomskog napretka u savremenom svetu najmanje tokom poslednja dva veka” (Cerović, 2012, str. 1) pristup koji je negovao profesor Cerović imao je svakako uporište u njegovom dobrom poznavanju ekonomske teorije, uključujući i odlično poznavanje teorijskih koncepata suprotstavljenih liberalnom i neoliberalnom pristupu – marksističke ekonomske misli i političke ekonomije – teorije i prakse socijalizma, a naročito samoupravnog socijalizma. Upravo je to studentima omogućilo da im važna znanja iz oblasti ekonomike tranzicije ne prenosi „liberalni fundamentalista”, što ih je lišilo indoktrinacije, pružajući im mnogo uravnoteženiji pristup koji će se kasnije pokazati i ispravnijim, naročito danas kada se iz neoliberalne ere prešlo u tzv. „post-neoliberalni svet” u kome postoje značajne pretnje demokratskom uređenju zbog uspona populizma i populističkih mera ekonomske politike, a koji se vidi kao posledica nezadovoljstva stanovništva rezultatima koje je neoliberalizam u velikom broju zemalja doneo, uključujući i one razvijene.

Ovaj rad posvećen je sećanju na profesora Božidara Cerovića i doprinosima koje je dao u oblasti istraživanja ekonomske tranzicije. Prateći njegov naučni opus fokusiraju se važne teme u oblasti ekonomske tranzicije, od privatizacije i liberalizacije u prvim fazama tranzicije, preko izgradnje institucija i uticaja političkih faktora, značaja pridruživanja EU, izbora odgovarajućeg modela rasta, sa posebnim osvrtom na specifičnosti i ograničenja ekonomske tranzicije u Srbiji i razloge kašnjenja u ovom procesu. Ova analiza se zasniva na najvažnijim publikacijama čiji je autor/koautor ili redaktor bio profesor Božidar Cerović, počevši od njegove knjige objavljene krajem 1991. godine: „*Od nacionalizacije do privatizacije*” kao jedne od prvih publikacija u bivšoj SFRJ posvećene „promenama u svetu socijalističkih privreda” (Cerović, 1991, str. 1), do knjige obja-

vljene 2012. godine: „*Tranzicija – zamisli i ostvarenja*” kao zbirke njegovih naučnih priloga nastalih tokom više od dve decenije *tranzicione ere*. Naravno, pažnja će biti usmerena i na naučne radove objavljene nakon 2012. godine, a korišćeni su i materijali sa predavanja profesora Cerovića koje sam pohađala na predmetu *Ekonomika tranzicije* u školskoj 1994/95 godini na Ekonomskom fakultetu u Beogradu.

2. POČECI EKONOMSKE I DRUŠTVENE TRANZICIJE

Devedesetih godina XX veka sa slomom socijalističkog ekonomskog sistema (centralno planskih ekonomija i specifičnog samoupravno-socijalističkog sistema u zemljama bivše SFRJ) i pratećeg jednopartijskog sistema (pod rukovodstvom komunističkih partija ovih zemalja) otpočinje društvena i ekonomska tranzicija u bivšim socijalističkim zemljama. Ove zemlje započinju izgradnju tržišnog ekonomskog sistema, a u većini od njih i demokratskih sistema parlamentarne demokratije (sa ciljem dostizanja sistema zapadnih političkih poliarhija). Tako u narednim decenijama one postaju tranzicione ekonomije i tzv. zemlje nove demokratije (tranzicioni politički sistemi sa karakteristikama nekonosolidovanih demokratija i polu-demokratskih sistema) koje će različitom brzinom sprovesti ekonomske i političke reforme i postizati različite rezultate u izgradnji tržišnog ekonomskog sistema (merene indikatorima tranzicionog napretka) i političke demokratije (konsolidacije demokratskog sistema).

Čvrsta veza između političkih i ekonomskih promena koja je bila važna za samo otpočinjanje ovih procesa ostaće odlučujuća i za razlike u postignutim rezultatima (dostignutom stepenu izgradnje tržišne ekonomije i liberalne političke demokratije) koje su prisutne između ovih zemalja. To se najbolje vidi u činjenici da je došlo do sloma ključnog elementa sistema, kako ističe profesor Cerović: „u slučaju *ex-socijalističkih* privreda prisustvujemo slomu političke i ideološke podloge sistema” (Cerović, 2012, str. 60).

Sam početak je označen krahom jednopartijskog nedemokratskog sistema (u većini ovih zemalja – komunističkog totalitarizma) koji je počivao na monopolu jedne partije – komunističke partije, nepostojanju demokratskog procesa, tržišnih i demokratskih institucija. Velika podrška procesu ekonomske tranzicije i reformama koje su morale da budu implementirane u prvo vreme je poticala od velikih očekivanja stanovništva da će nakon decenija neslobode konačno ostvariti pravo na slobodno ekonomsko i političko delovanje i odlučivanje. Očekivalo se da će građani ovih zemalja lakše prihvatiti i privremeno pogoršanje svoje ekonomske pozicije u prvim fazama tranzicije upravo kompenzacijama koje će dobiti u domenu ljudskih i političkih sloboda, a koje su toliko želeli. Po-

kazaće se u daljem razvoju ekonomske i političke tranzicije da će upravo ovo zavisiti i od političke kulture, kao i kulturološkog obrasca, ali i neformalnih institucija prisutnih u određenim zemljama, s obzirom na izrazite razlike između zemalja koje su ušle u proces tranzicije.

Neosporno je da je ekonomska tranzicija bila neodvojivo povezana sa idejama ekonomskog i političkog liberalizma (koje se često pogrešno poistovećuju), a doktrinarna pitanja političke ekonomije tranzicije zasnivala su se na preporukama neoliberalizma koji je u vreme kada se sa tranzicijom otpočinjalo u bivšim socijalističkim zemljama dominirao već više od decenije u razvijenim tržišnim ekonomijama. Iako i dalje postoje različite definicije neoliberalizma i pristupi u objašnjenju ovog kompleksnog pojma, koji se često pogrešno poistovećuje i sa tzv. *klasičnim liberalizmom*, neoliberalizam se može svesti na jednostavnu suštinu: *što manje (minimalno) države i što više (maksimalno) tržišta* (Attila, 2018, str. 3).

Dominacija neoliberalizma uticala je na kreiranje reformi u procesu ekonomske tranzicije, opredeljujući njene sadržaje, faze procesa i dinamiku. To se prvenstveno odnosi na važne elemente *neoliberalnih mikroekonomskih politika: privatizaciju, deregulaciju i tržišna rešenja*, dok je u domenu *makroekonomske politike* neoliberalizam podrazumevao striktno *pridržavanje pravila i u monetarnoj i u fiskalnoj politici*, nezavisnost centralne banke i *primarni cilj niske i stabilne stope inflacije*, a *ciljevi pune zaposlenosti i privredne aktivnosti*, odnosno ekonomskog rasta *prepušteni su delovanju samog tržišta* (Cahill, 2015, str. 15).

Međutim, ne samo da je ekonomska tranzicija dobrim delom kreirana na neoliberalnim ubeđenjima i idejama, često postavljenim daleko od realnosti i fundamentalistički, uočljivo je i da su dodatan podsticaj neoliberalizmu i njegovoj pobjedi na globalnom nivou – u teoriji i politici, upravo dale tržišne reforme i bezuslovno opredeljenje za tržište u bivšim socijalističkim zemljama. Kraha centralno-planskih privreda označio je kraj višedecenijske kompeticije između dva ekonomska sistema – kapitalističkog i socijalističkog i dva politička bloka – Zapadnog i Istočnog, tokom vremena hladnog rata. To se desilo uz potpuni trijumf tržišnih ekonomija i liberalne političke demokratije.

U prvo vreme se činilo da će proces ekonomske tranzicije biti relativno jednostavan, uz veliku podršku građana i šire javnosti u ovim zemljama da se izgradi ekonomski superioran tržišni sistem i politički demokratski sistem. Ovom procesu se pristupilo, kako to ističe profesor Cerović, kao svojevrsnom „socijalnom inženjeringu” (Cerović, 2012, str. 1) sa zadatim elementima i fazama u realizaciji, pa i zadatoj dinamici, koji je implementiran uz pomoć međunarodnih eksperata. Međutim, pokazaće se ubrzo da se ovakav univerzalni pristup suočio sa mnogobrojnim ograničenjima, te da su zanemareni specifični uslovi

pojedinačnih zemalja, njihovo istorijsko nasleđe, veličina ekonomija, razlike u razvijenosti pojedinih privrednih sektora i raspoloživost prirodnih resursa (naročito energetskih izvora), kulturološki obrasci društva i naročito politička kultura prisutna tokom i pre socijalističkog perioda.

Osvrćući se na ovo pitanje profesor Cerović ističe da slični ograničavajući faktori koji su bili prisutni u razvoju socijalizma, a prvenstveno u izvođenju „autentičnih socijalističkih revolucija”, predstavljaju ključna ograničenja i za sprovođenje tranzicije, odnosno izgradnju tržišnog ekonomskog sistema. On ukazuje da su socijalističke revolucije nastale „na periferiji svetskih zbivanja, u izrazito nerazvijenim društvima i u materijalnom i u socijalnom smislu” (Cerović, 1991, str. 5), ovi uslovi se nisu mnogo promenili ni prilikom otpočinjanja tranzicije. Slično je i sa „projektantskim načinom” na koji su se društvene promene izvodile.

Ovaj – „projektantski način” se zasnivao na, u prvom slučaju izgradnje socijalizma „ideji socijalne pravde i jednakosti”, koja je „vrlo primamljiva ... ali ... ima veću moć kao poziv, parola i etičko načelo, nego što u sebi nosi potenciju za uspostavljanje jednog racionalno organizovanog, slobodnog i bogatog društvenog sistema” (Cerović, 1991, str. 5). U drugom slučaju – realizacije ekonomske tranzicije dešava se sličan sled događaja. I u ovom slučaju se očekuje da će promene u vidu povratka na privatnu svojinu i tržište automatski doneti ekonomsko blagostanje i društveni napredak, a da su te promene gotovo podjednako ideološki glorifikovane i obojene, kao i one sedam decenija ranije, te da se i njihovoj realizaciji pristupilo bez uzimanja u obzir specifičnosti pojedinačnih zemalja i „raznovrsnih problema privreda u tranziciji.” Zbog toga, navodi profesor Cerović: „Nažalost, prisustvo manje ili više skrivenih ’ideoloških preferencija’ moglo se dosta često detektovati u projektu tranzicije i politikama koje su preporučivane tranzicionim privredama.” (Cerović, 2012, str. 2) Upravo ove preferencije on vidi kao faktor koji je često vodio na stranputicu, odnosno pogrešnom opredeljivanju i izboru u dužem vremenskom periodu određenih, pokaže se kasnije, nedovoljno efikasnih i celishodnih politika.

Nakon početne euforije i građani su se suočili sa prvim nepovoljnim posledicama i rezultatima tranzicije – u formi smanjenja životnog standarda, povećanja neizvesnosti u vezi sa njihovom ekonomskom pozicijom, a u pojedinim tranzicionim ekonomijama sa značajnim pogoršanjem ekonomske i društvene pozicije (rast nezaposlenosti, povećanje siromaštva, nepostojanje odgovarajuće socijalne i zdravstvene zaštite, pogoršanje obrazovnog sistema i nedostupnost istog siromašnim strukturama), uz svedočenje o izuzetnom bogaćenju pojedinih segmenata društva, često povezanih sa prethodnom socijalističkom ekonom-

skom i političkom elitom, koji su bili u prilici da iskoriste resurse i učestvuju u procesima privatizacije.

Građani bivših socijalističkih zemalja brzo se suočavaju i sa činjenicom da nije jednostavno postaviti institucionalni okvir koji postoji u ekonomski i politički razvijenim zemljama, te da nije lako dostići stanje difuzije i decentralizacije političke moći, uz slobodnu političku kompeticiju i zaštitu građanskih prava i sloboda pojedinaca. Na stranu da značaj institucionalnog okvira za tranzicione privrede nije dugo bio u fokusu ni ekonomske nauke, ni međunarodnih eksperata, ni kreatora ekonomske politike. Dostizanje ovih ciljeva nije moglo biti rezultat stihijskog delovanja tržišta ili jednostavnog raskida sa ranijim jednopartijskim političkim sistemom, već je u mnogo većoj meri zahtevalo *dobro koncipiran program izgradnje novog ekonomskog i političkog sistema*. Reč je kako navodi profesor Cerović o: „celovitom ekonomskom projektu” koji se naziva procesom ekonomske tranzicije (Cerović, 2012, str. 29). Pokazaće se kasnije da je za ove procese i ekonomske i političke tranzicije bilo neophodno vreme, istrajnost u sprovođenju reformi i podrška građana njihovoj realizaciji, za šta je od odlučujućeg značaja bila mogućnost priključivanja Evropskoj Uniji.

Vratimo se, ipak, samim počecima ekonomske tranzicije i naučnim istraživanjima ove faze profesora Cerovića. Tranzicija je u ovoj fazi podrazumevala, kako navodi profesor Cerović, „tvrdo jezgro” koje se odnosi na tri grupe reformi: (1) liberalizaciju cena i trgovine za koje je neophodno prethodno obezbediti makroekonomsku stabilizaciju (zauzdavanje budžetskih deficita i održavanje niskih stopa inflacije), (2) privatizaciju privrednih subjekata, (3) uobličavanje socijalnih usluga i socijalne sigurnosti koji bi ublažili negativne posledice procesa tranzicije po najsiromašnije i najranjivije slojeve stanovništva. Govoreći sa izvesnim podsmehom i to upravo u kontekstu „socijalnog inženjeringa”, odnosno pogubnog pojednostavljivanja procesa tranzicije koji je kritikovao, on ističe koliko netačno, nakon decenija realizovanja tranzicije, zvuči Dornbušova alegorija (Dornbush, 1990) o 'sedam dana koji su stvorili svet' kao o sedam poteza kroz koje će se uspostaviti tržišna privreda (Cerović, 2012, str. 4).

Slično je i sa jednim još češće korišćenim dokumentom, koji je zapravo postao osnova ne samo za realizaciju samog procesa tranzicije, jer je formulisan i pre njenog otpočinjanja, već i kao koncept na kome je zasnovana neoliberalna ekonomska politika. Reč je, naravno, o *Vašingtonskom konsenzusu*, čije pominjanje je profesor Cerović „svesno i namerno izbegao”, kako u starim, tako i u novim tekstovima (Cerović, 2012, str. 2). Ovakvim izbegavanjem on je želeo da ne učestvuje u pojednostavljivanju veoma kompleksnog procesa tranzicije, čije se razmere nisu mogle ni sagledati u početnim fazama, kao ni problemi i pitanja koja će biti pokrenuta, a svakako jednostavan i univerzalan plan, ovoga puta u

deset tačaka, čija će realizacija osigurati uspeh u preduzetoj transformaciji, bio je krajnje idealistički i nerealan, kasnije i žestoko kritikovan, čak i odbačen i to ne samo u tranzicionim ekonomijama.

Istražujući proces ekonomske tranzicije nakon više decenija njegove realizacije, može se zaključiti da su njega činila rešenja koja su bila primenjivana po principu pokušaja i grešaka, kako Cerović ističe da se danas zadovoljavajuće mere i politike već sutra mogu pokazati kao pogrešne. Ipak, neki temeljni elementi tranzicije, tzv. „tvrdo jezgro” su svakako neosporni, ali načini na koje će biti realizovani, brzina realizacije i dinamika, mogući uticaj nepredviđenih faktora iz okruženja su mnogo kontroverzniji.

Tokom prve decenije realizacije procesa tranzicije profesor Cerovića je objavio sledeće relevantne radove: „Društveno preduzeće u mešovitoj privredi” (1990), „Ekonomske konsekvence različitih programa svojinskog restrukturiranja privrede” (1991), „Privatizacija regulacija i monopol” (1991), „Problemi vlasničkog restrukturiranja u Jugoslaviji” (u originalu: „Ownership Restructuring Issues in Yugoslavia”) (1991), „Za normalne ekonomske odnose” (1992), „Osnove za rekonstrukciju programa privatizacije u Srbiji (i SRJ)” (1992), „Inflacija i privatizacija” (1993), „Samoupravno preduzeće u tranziciji – ekonomska analiza” (1993), „Štete od raspada, sankcija i sopstvenog doprinosa (da li je privatizacija pljačka?)” (1993), „Deoničarstvo zaposlenih u privatizaciji društvenog kapitala” (1993), „Privatizacija i revalorizacija vlasničkih udela” (1994), „Analiza i evaluacija dosadašnje politike vlasničkog preobražaja” (1995), „Zastoj u tranziciji – problemi vlasničke transformacije” (1995), „Svojinska transformacija trgovine” (1995), „Politička ekonomija tranzicije – polazne osnove” (1995), „Tranzicija i svojinska transformacija – političke kontroverze i ekonomski odgovori” (1995), „Tranzicija i vlasništvo” poglavlje ‘Cena rata’ (u originalu: „La transition et la propriété”, chapitre: ‘*La prix de la guerre*’) (1996), „Ekonomski potencijal različitih modela privatizacije” (1996), „Strukturne promene i svojinsko restrukturisanje” (1996), „Svojina, sloboda, demokratija i efikasnost” (1997), „Interno deoničarstvo: mitologeme i razjašnjenja” (1997), „Ekonomska nauka i proces tranzicije” (1997), „Privatizacija i finansijska tržišta: iskustva sa različitim tipovima privatizacije” (1997), „Neka praktična pitanja tranzicije i svojinske transformacije u privredi Srbije” (1998), „Privatizacija sportskih klubova i društava – ograničenja i perspektive” (1998), „Troškovi zakašnjenja: Jugoslavija i druge zemlje u tranziciji” (1999), „Privatizacioni metodi: pregled starih argumenata i novih dokaza” (u originalu: „Privatisation Methods: An Overview of Old Arguments and New Evidence”) (1999), „Privreda Srbije – privreda u tranziciji ili pred tranzicijom: zakašnjenja, gubici i pogreške” (1999), „Izostanak strateških opredeljenja – ograničenje ekonomske politike” (1999).

3. EKONOMSKA TRANZICIJA U RAZVOJU EKONOMSKE MISLI

Baveći se ekonomskom tranzicijom profesor Cerović postavlja i važno pitanje – kako su tranzicioni procesi uticali na razvoj ekonomske nauke, a naročito ekonomske teorije? On ističe dobro poznatu činjenicu „da su sa prelomnim trenucima u ekonomskoj nauci korespondirali i prelomni društveni procesi” (Cerović, 2012, str. 57). Takav je bio i proces koji je otpočeo krahom centralno-planskih privreda.

I u odgovoru na ovo pitanje do izražaja dolazi njegov eklektički pristup, odnosno zalaganje za umerenost u prihvatanju ekonomskih ideja i potreba da se one kritički ocenjuju i primenjuju na rešavanje realnih problema. Otuda i njegovo odbacivanje dogmatskih opredeljivanja za samo jednu ekonomsku teoriju ili ekonomsku paradigmu, a naročito kada je reč o problematici ekonomske tranzicije čija kompleksnost zahteva primenu različitih teorijskih pristupa. U tom smislu on ukazuje da su lična uverenja često prisutna kod ekonomista, bilo akademskih ili onih koji se bave kreiranjem politike, bila ključna da se prenebregnu realne činjenice i donesu necelishodne odluke. Zbog toga on kritikuje dogmatsku odbranu uverenja koja su često politički ili ideološki motivisana. Zato „svako pretvaranje ekonomije u nacrtane sheme i zatvorene dogmatizovane sisteme koje ponekad eufemistički zovemo ekonomskim paradigrama, vodi zapravo nazadovanju naučnog rezonovanja i shodno tome, suboptimalnim ekonomskim ishodima.” (Cerović, 2012, str. 3)

Ovakav pristup bio je velika prednost u izučavanju ekonomske tranzicije, za koju smo već objasnili da je proistekla iz kraha socijalističkih centralno-planskih privreda, odnosno trijumfa tržišnih ekonomija, što je značilo i određenu glorifikaciju novog ekonomskog sistema. Međutim, u radovima profesora Cerovića i na njegovim predavanjima problemi ekonomske tranzicije se posmatraju sa različitih aspekata, uz kritički pristup i bez ideologizacije, ali sa jasnim zaključcima koji proizilaze iz analize realnih činjenica i dobrog poznavanja ekonomskih teorija. Naročito je važno istaći njegovo poznavanje klasične političke ekonomije i marksističke ekonomske misli, koje mu nije dozvoljavalo da na ekonomsku tranziciju gleda jednostrano – iz vizure dominantnog neoliberalizma, niti da u potpunosti i nekritički prihvati stavove neoklasike, često prisutne u naučnim istraživanjima ekonomske tranzicije. Otuda u njegovim radovima nalazimo i nestandardne pristupe i teme – one koje svoje korene imaju upravo u političkoj ekonomiji. To se odnosi kako na predmet njegovih istraživanja, tako i na primenjene metode.

Određujući se jasno po pitanju šta je konačni cilj ekonomske tranzicije – da se u zemljama koje napuštaju centralno-planski sistem izgrade uspešne tržišne ekonomije sposobne da obezbede dugoročni rast životnog standarda, on objašnjava razloge zbog kojih o tranziciji ne govori kao o prelasku iz socijalizma u kapitalizam. Razloge za to on objašnjava: „Ukratko, smatram da ni prve nisu zaista bile socijalističke, ... niti su druge čisto kapitalističke, bar ne u onom smislu u kom su nam bile poznate iz 19. ili sa početka 20. veka.” (Cerović, 2012, str. 6) Zbog toga on ekonomsku tranziciju i određuje „kao sastavni deo nove i globalne razvojne faze sa kraja 20. veka, koja je obuhvatala i privrede od ranije utemeljene na tržišnom modelu.” (Cerović, 2012, str. 6)

Objašnjavajući sam pojam ekonomske tranzicije, profesor Cerović objašnjava i zašto se ovaj proces može smatrati delom globalnih razvojnih ekonomskih tokova, a time i tokova u razvoju ekonomske nauke. On ukazuje da je ekonomska tranzicija u vezi sa promenama koje su se „manifestovale napuštanjem jednog centralizovanog ekonomskog sistema zasnovanog na državnoj svojini, a prihvatanjem i izgradnjom *tržišta (i tržišnih ustanova) kao osnovnog mehanizma privredne koordinacije*, uključujući i slobodno uspostavljanje privatnog vlasništva.” (Cerović, 2012, str. 27) Ove su promene „sledile već započete procese i ostvarene promene u širem, međunarodnom okruženju” i to u već tržišnim ekonomijama „u pravcu jačanja uloge i funkcije *tržišta* kao i *(re)privatizacije* postojećeg javnog (državnog) sektora.” Ovakvu ekonomsku politiku „karakterišu procesi *liberalizacije i deregulacije*.” (Cerović, 2012, str. 28)

Međutim, za razliku od tržišnih ekonomija u kojima nije bilo potrebno uspostavljanje privrede sa tržišnom strukturom, jer su je one već imale, u centralno-planskim privredama je to bilo potrebno. Zbog toga je u ekonomskoj nauci ovaj proces (ili „*celoviti ekonomski projekat*”) nazvan ekonomskom tranzicijom (Cerović, 2012, str. 29). Iako je reč primarno o ekonomskom procesu, on „menja i šire socijalne procese”, zato postoji i tumačenje koje tranziciju stavlja „u jedan širi socijalni kontekst i definišu je kao primarno socijalni proces (ili čak prevrat)” (Cerović, 2012, str. 40). U ovom kontekstu, profesor Cerović ukazuje na značajne ideološke konotacije u objašnjavanju ovog „prevrata” u savremenoj ekonomskoj misli, govoreći o dva ekstremna stava. Prema prvom „reč je o `konačnoj pobedi` liberalizma”, a prema drugom „tranzicija dovodi do `nazadovanja` društvene strukture i povratka u prevaziđeni oblik kapitalističke privrede” (Cerović, 2012, str. 40).

Kritikujući stav dominantne neoliberalne ekonomske paradigme o konačnom trijumfu kapitalizma nad socijalizmom, profesor Cerović ističe nekoliko važnih činjenica. Prva se odnosi na, po njemu neadekvatno korišćenje termina „socijalističke” i „kapitalističke” privrede, o čemu je već bilo reči. Objasnjavajući ovaj problem on ističe da su privrede koje se mogu smatrati „tako-zvanim

socijalističkim privredama” nastale na periferiji svetske privrede, u nerazvijenim područjima koja prema marksističkoj ekonomskoj misli, nisu zadovoljavala uslove neophodne razvijenosti proizvodnih snaga da bi se u njima dogodile promene proizvodnih odnosa, odnosno nestanak kapitalizma. Prema Marksovoj teoriji to je trebalo da se dogodi u ekonomski najrazvijenijim, a ne u najnerazvijenijim zemljama u kojima nije postajao „značajniji kapitalistički razvoj”, već „su ispunjavale samo jedan uslov – zaoštrene socijalne suprotnosti ... u nesređenim socijalnim uslovima (tek započete strukturne promene na tragu kapitalističke privrede)” (Cerović, 2012, str. 52). Zbog toga se može govoriti o socijalističkim revolucijama kao o „preskakanju istorije” što je u očitoj suprotnosti sa idejom o istorijskim sekvencama različitih `načina proizvodnje`.” (Cerović, 2012, str. 52)

Drugo, sama ideja socijalizma se ne može izjednačiti sa „državnim vlasništvom i centralizacijom privrede (čak i politike)”, dok kapitalizam sam po sebi ne predstavlja „vrhunac slobode”. Treće, kako ističe profesor Cerović „socijalizam kao ekonomski sistem nije unapred jasno profilisan” i ne može se poistovetiti sa „transformacijom privatne svojine u državnu ... ili je njemu bliži model privrede sa tržišnom osnovom.” Kapitalističke privrede, su s druge strane „značajno evoluirale u pravcu proširenja institucionalnog vlasništva na račun individualne koncentracije privatne svojine i paralelno, u pravcu povećane disperzije pojedinačnih svojinskih prava”. (Cerović, 2012, str. 41- 42)

Zbog toga, kako navodi profesor Cerović, ovakva interpretacija ekonomske tranzicije ima prepoznatljivu „ideološku tradiciju” liberalizma, a njena osnova u privatnoj svojini, odnosno procesu privatizacije nije jednoznačno određena: „U tom smislu privatna svojina se (bar u ekonomskom smislu) ne uvodi radi sebe same ili radi ostvarenja dalekosežnih socijalnih ili političkih preokreta već radi povećanja efikasnosti posmatrane privatne strukture” (Cerović, 2012, str. 45). Podjednako važne nedostatke profesor Cerović pronalazi i u dogmatski i ideološki obojenoj „fundamentalnoj sumnji u ideju o ekonomskoj tranziciji i njenim preporukama – nije li proces tranzicije tek običan korak `unazad` i povratak prevaziđenim idejama i ideologiji liberalizma iz devetnaestog veka...”. Na ovo on gleda kao na dogmatsko viđenje savremenog kapitalizma koji se poistovećuje sa eksploatacijom i njegovom prevaziđenom formom, sa početka XIX veka.

Ukazujući na nedostatke ovakvih ideoloških preferencija i glorifikacija u okviru različitih ekonomskih teorija, profesor Cerović ukazuje da se problemi sa kojima su se tokom XX veka suočavale i tržišne i centralno-planske privrede mogu objasniti i kategorijama Marksove doktrine zasnovanim na neusklađenostima proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, koje su „na mnogo efikasniji način uspevale da razreše razvijene tržišne privrede” (Cerović, 2012, str. 59).

Posebno interesantna je njegova analiza doktrinarnih razlika u objašnjenju uslovljenosti slobode i privatnog vlasništva, koja se često uzima i kao filozofsko uporište za izbor i glorifikaciju privatne svojine i „liberalističkog koncepta privrede i društva”, ili za protivljenje privatizaciji jer je „privatna svojina oličenje neslobode i eksploatacije” (Cerović, 2012, str. 179). Određujući se po ovom pitanju, profesor Cerović ističe: „držim da tema svojine i slobode spada u red onih tema koje ne mogu dobiti potpuno nedvosmislen (a univerzalni) odgovor.” (Cerović, 2012, str. 179)

U ovom kontekstu sledi i njegovo razmatranje odnosa između svojine, slobode i demokratije. Veza između svojine i demokratije, koja nije jednoznačna i jednostavna, „uspostavlja se, razvija i menja posredstvom odgovarajuće evolucije koja u svojoj osnovi ima stalna *ograničenja svojinskih prava*.” (Cerović, 2012, str. 183)

Zaključujući o uticaju procesa ekonomske tranzicije na razvoj ekonomske misli, profesor Cerović ukazuje da je reč o projektu koji „još uvek nije i sasvim kompletan”, a „ostaje i pitanje *šta se događa pošto se projekat u celini sprovede*”, te da nam razvoj ekonomske misli ukazuje da „*nema `konačnih` rešenja*” (Cerović, 2012, str. 62). Tako on ističe da: „Suprotno retkim `čistuncima` koji smatraju da je u društvenim pitanjima nužan definitivan izbor između dve paradigme (a kombinovanje, pa čak i testiranje međusobne održivosti njihovih pretpostavki drže za intelektualnu kompromitaciju) ovaj autor je mišljenja da ne treba olako odbacivati čitave teorijske komplekse samo stoga što u centar svog interesovanja stavljaju problem koji pri datim okolnostima, ima manju važnost od nekog drugog problema. Stoga je važnije potražiti razloge koji u jednoj situaciji preporučuju jedan, a u drugoj drukčiji prikaz.” (Cerović, 2012, str. 56)

4. PRIVATIZACIJA – KLJUČNI ELEMENT EKONOMSKE TRANZICIJE

Jedan od ključnih elemenata, bez koga se ne može zamisliti ekonomska tranzicija je svakako „transformacija celokupne strukture postojećih preduzeća” (Cerović, 2012, str. 38) najpre kroz rešavanje vlasničkih odnosa u privredi, odnosno *svojinsko restrukturiranje* – privatizaciju. Svojinsko restrukturiranje „za koje su kandidati sva preduzeća”, odnosno čitava privreda, biće praćeno poslovnim restrukturiranjem od strane novih vlasnika u kome će doći do promena u organizaciji i upravljanju preduzećem (Cerović, 2012, str. 38).

Neopravdano je tranzicija, naročito u prvoj fazi, izjednačavana sa privatizacijom, što je vodilo zaključku da će sama privatizacija značiti izgradnju trži-

šne ekonomije. Međutim, pokazaće se da sam proces privatizacije neće biti ni malo lak, da će pokrenuti mnoga pitanja koja se odnose na ekonomsku efikasnost, ali i socio-politička pitanja koja se odnose na raspodelu, pravednost i jednakost u jednom društvu. Zbog toga načini privatizacije neće biti unifikovani i razlikovaće se između zemalja, a pravi efekti primenjenih načina privatizacije videće se tek nakon određenog vremena. I u ovom slučaju pokazaće se da su često prilikom izbora određenog načina privatizacije bile prisutne ideološke predrasude, zbog kojih je davana prednost nekim modelima za koje će se kasnije pokazati da nisu dali najbolje rešenje (npr. vaučerska privatizacija).

Prateći naučni opus profesora Cerovića možemo uočiti da je on pitanjima i problemu privatizacije posvetio izuzetnu pažnju. Već njegova prva knjiga iz ove oblasti ima naziv: *Od nacionalizacije do privatizacije* (1991). Ukazujući na značaj vlasničke strukture za ekonomski sistem on ukazuje da je upravo socijalistička ideja u centralno-planskim privredama zahtevala ukidanje privatne svojine: " ... borba protiv kapitalizma i (buržoaske) privatne svojine brzo je postala vrhovno načelo nove društvene organizacije. Dakle, centralno pitanje svakog revolucionarnog socijalističkog projekta bilo je *ispunjenje zahteva Komunističkog manifesta – ukidanje privatne svojine*. Čak i tamo gde privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju i nije bila u ozbiljnom razvoju (pre svega zato što su i sredstva za proizvodnju bila sasvim nerazvijena) potpuna socijalistička nacionalizacija tretirana je kao prioritetni zadatak." (Cerović, 1991, str. 5-6)

Prilikom ukidanja privatne svojine postavilo se pitanje koji oblik svojine će je zameniti. I iako, kako ističe profesor Cerović „smisao zahteva za ukidanjem privatne svojine nalazi se u ideji o društvenom karakteru proizvodnje” (Cerović, 1991, str. 6), ukidanje privatne svojine je svoj izraz našlo u centralno-planskim privredama u podržavljenju svojine sa čime je išla i centralizovana kontrola. U prvo vreme je zbog izuzetne početne privredne nerazvijenosti ovih zemalja, podržavljenje dovelo do koncentracije nacionalizovanog kapitala u rukama države, pozitivno utičući na njihovu proizvodnju i privredni rast. Međutim, vremenom je postalo jasno da ovakav centralno-planski sistem nije ekonomski efikasan, te da nije u stanju da zadovolji raznolikost individualnih potreba, a „vremenom je i sve manje bila sposobna da uspostavi efikasne oblike ekonomskog razvoja i ekonomske i socijalne integracije” (Cerović, 1991, str. 8). To je posebno do izražaja došlo kada je u tržišnim ekonomijama došlo do promene u pravcu smanjenja državne intervencije i insistiranja na tržišnim rešenjima, početkom 1970-ih, kada se ukida kejnzijanska država blagostanja koja se zamenjuje monetarističkom ekonomskom politikom. U razvijenim tržišnim ekonomijama je u to vreme došlo i do prvog talasa privatizacije.

Ukazujući na procese koji se uporedo dešavaju u centralno-planskim privredama, profesor Cerović ističe da: „sa strukturnim promenama zapadnih privreda od kraja šezdesetih godina pa nadalje, državno-svojinski tip socijalističkih privreda iskazuje u punom svetlu svoju neracionalnost i ulazi u nepovratnu fazu degradacije i ekonomskog i društvenog života, nesposoban da odgovori i na potrebe svojih građana i na razvojne izazove tržišnih privreda” (Cerović, 1991, str. 7). Zbog toga profesor Cerović nekoliko decenija kasnije zaključuje da se „ni najbolje ni najhumanije socijalističke ideje, poput društva socijalne pravde i uzajamne odgovornosti na čemu je trebalo da se zasniva socijalizam, ne mogu suštinski ostvariti u uslovima neefikasnog korišćenja resursa kojim određena društvena zajednica raspolaže.” (Cerović, 2012, str. 6)

Povećanje efikasnosti u korišćenju resursa je upravo trebalo da se obezbedi kroz proces privatizacije koji je označen kao polazni element za izgradnju tržišnih ekonomija i kao što je *Komunistički manifest* svojevremeno zahtevao ukidanje privatne svojine, tako su i tranzicioni programi zahtevali neodložnu i sveobuhvatnu privatizaciju. Državno vlasništvo se pokazalo kao neefikasno i dokazano je, čak i u tzv. kapitalističkim ekonomijama, da je neophodno smanjenje javnog sektora koji je u vremenu kejnzijanske države blagostanja narastao. Međutim, ovaj proces je u tržišnim ekonomijama koje su imale razvijena tržišta i kapitala i rada, uz postojanje dobre institucionalne infrastrukture, bio relativno jednostavan, mada je i u njima imao značajne ekonomske i društvene posledice, a u nekim slučajevima i velike oponente.

U zemljama centralno-planskih privreda ovaj proces je bio mnogo kompleksniji iz mnogih razloga koji se svode na činjenicu da tržišta, uključujući i ona faktora proizvodnje nisu postojala, a time ni institucionalno okruženje – ni ekonomske, ni političke institucije koje bi ovaj proces podržale. Zbog toga profesor Cerović određuje privatizaciju „kao jednu od najobimnijih i najdelikatnijih promena u privredama u tranziciji”. Ona je bila okosnica ekonomske tranzicije koja podrazumeva transformaciju ekonomskog sistema i ekonomske strukture i zahteva i druge važne korake kao što je „zasnivanje tržišta robe, rada i kapitala”, čije je funkcionisanje zahtevalo „stabilan pravni sistem koji garantuje zaštitu svojine i ugovora”, kao i definisanje „novog svojinskog sistema” (Cerović, 2012, str. 38).

Najveći deo istraživanja profesora Cerovića u domenu privatizacije odnosio se na privatizaciju samoupravnih preduzeća koja su postojala u bivšoj Jugoslaviji u kojoj se decenijama unazad razvijao samoupravni socijalizam koji se u mnogome razlikovao od sistema centralno-planskih privreda. Ovakav – samoupravni sistem je mogao da pruži izvesne početne prednosti u realizaciji privatizacije, s obzirom da je njemu odgovarao „napredniji nivo institucionalnog raz-

voja” koji je podrazumevao postojanje tržišta (osim tržišta kapitala), ali i privatne svojine. Jugoslovenska privreda je i u mnogo značajnijoj meri *bila uklopljena u međunarodne ekonomske tokove i saradnju*, uključujući i razvijene tržišne ekonomije, a zbog specifične političke pozicije u „Pokretu nesvrstanih” bivša SFRJ je imala značajne ekonomske aktivnosti u zemljama Trećeg sveta i zemljama u razvoju. Slično se može reći i za *relativno dobru tehnološku osnovu privrede*, kao i *postojanje menadžerskih znanja* kod rukovodećih kadrova u jugoslovenskim preduzećima. Pokazaće se da su drugi faktori, u prvom redu politički, uticali da u većini država nastalih na tlu bivše SFRJ ove prednosti nisu iskorišćene, već da su mnoge od njih ostale „zaglavljene” u tranziciji i danas i dalje predstavljaju ekonomije u tranziciji i nekonsolidovane demokratije, koje još traže svoj put ka evropskim integracijama (EU). Tema privatizacije u Srbiji, odnosno šire – privatizacija samoupravnih preduzeća, biće obrađena u posebnom delu ovog rada.

Vratimo se procesu privatizacije kao jednoj od „najobimnijih i najdelikatnijih promena” u centralno-planskim privredama. Na početku ovog procesa bilo je potrebno utvrditi način na koji će se privatizacija realizovati. Postojalo je više metoda privatizacije, njih u svojim radovima istražuje profesor Cerović. Metod privatizacije koji bude izabran određiće „i donekle različite podsticaje s obzirom na tip novog vlasnika kapitala (ili preduzeća)” (Cerović, 2012, str. 161). Međutim, bez obzira na te razlike moguće je posmatrati sve ove tipove preduzeća na jednoj strani, s obzirom da se ona „ponašaju u skladu sa podsticajima koje proizvodi mehanizam i struktura privatnog vlasništva” (Cerović, 2012, str. 162) i preduzeća u državnoj svojini, s druge strane. U tom kontekstu je moguće utvrditi razlike između ciljnih funkcija i razlike u „tolerantnosti vlasnika u odnosu na neefikasno poslovanje” (Cerović, 2012, str. 162).

Analizirajući ova pitanja, profesor Cerović zaključuje da po oba pitanja privatna svojina ima prednosti. Prvo, „privatni vlasnik je neposredni principal u odnosu na svoje preduzeće i njegov menadžment”, dok „država se osim u toj ulozi javlja i kao agent široke javnost” (Cerović, 2012, str. 177). Drugo, privatna svojina podrazumeva „automatski i samoregulišući tržišni mehanizam koji određuje donju granicu neefikasnosti” (Cerović, 2012, str. 177). No, i pored toga mogu postojati situacije koje „rezultiraju nižom efikasnošću od očekivane (Cerović, 2012, str. 177)” zbog čega sam proces privatizacije ne mora uvek da obezbedi najefikasnije ishode.

5. SPECIFIČNOSTI SAMOUPRAVNOG SISTEMA – PREDNOSTI ZA REALIZACIJU EKONOMSKE TRANZICIJE?

Najveći deo svojih istraživanja u domenu ekonomske tranzicije profesor Cerović je posvetio tranziciji koja se odnosila na specifičnosti transformacije samoupravnog socijalizma koji se kao specifičan model socijalizma razvijao od sredine pedesetih godina u bivšoj Jugoslaviji. Naravno, posebno ga je interesovala tranzicija koja je, u pojedinim periodima usporeno, a retko i ubrzano, sprovedena u Srbiji. Kao odličan poznavalac teorije i prakse samoupravnog socijalizma, profesor Cerović odgovara na pitanja koje su prednosti samoupravnog sistema u odnosu na centralno-planske privrede, ne samo u periodu kada su koegzistirali, već i za realizaciju procesa tranzicije, kao i zašto ove prednosti nisu iskorišćene u većini država nastalih na teritoriji bivše SFRJ.

U teorijskom i empirijskom radu profesora Cerovića nalazimo izuzetno značajne tekstove koji se tiču analize modela samoupravnog preduzeća („ilirskog preduzeća”) i njegovog poređenja sa preduzećem u privatnom vlasništvu. I u ovom slučaju studenti koji su pohađali predavanja profesora Cerovića bili su u prednosti jer su mogli da se upoznaju sa temom samoupravnog preduzeća, koja je na većini programa zanemarena, a može biti interesantna za metodološko izučavanje različitih oblika upravljanja i svojinskih odnosa, koji su i danas aktuelni.

Specifični ekonomski sistem bivše Jugoslavije zasnivao se na konceptu socijalističkog samoupravljanja koji je sa razvojem otpočeo nakon sukoba sa SSSR-om, u periodu od 1950-ih do promena 1990-ih. Ovaj sistem je podrazumevao značajnije delovanje tržišnog mehanizma, kao i tržišno poslovanje privrednih subjekata zasnovano na delimičnoj samostalnosti preduzeća. Ove karakteristike – tržišnog privređivanja su se tokom vremena proširivale, naročito u periodu razvijenog samoupravljanja. Najvažniji element se, ipak, odnosio na razlike u svojinskoj strukturi privrede, u odnosu na centralno-planske privrede. Umesto „državno posredovane društvene svojine koja je imala karakter centralizovanog državnog vlasništva uspostavlja se sistem tzv. neposredno društvene svojine” (Cerović, 2012, str. 185).

Novi svojinski odnosi – društvena svojina bila je za vreme u kome je nastala, polovinom prošlog veka, potpuna novina ne samo u ekonomskoj praksi, već i u ekonomskoj teoriji. Nju je odlikovalo „povlačenje države iz uloge vlasnika sredstava za proizvodnju” (Cerović, 2012, str. 185), a umesto države, koja je bila vlasnik u centralno-planskim privredama, ne pojavljuje se „nijedan novi

vlasnik”, dok se neke funkcije i prava (upravljanja, raspolaganja i sticanja) „izvode iz rada na društvenim sredstvima, a ne iz prava svojine.” (Cerović, 2012, str. 185) Zbog toga se u međunarodnoj literaturi ono „najčešće naziva *preduzećem kojim upravlja rad (labour-managed)*” (Cerović, 2012, str. 186).

Samoupravnim preduzećem upravljaju zaposleni koji ne postaju vlasnici preduzeća, već prava u upravljanju imaju samo dok u određenom preduzeću rade. Reč je o relativnoj samostalnosti preduzeća u kojima zaposleni autonomno donose gotovo sve odluke u vezi sa poslovanjem, pri tome oni ne mogu otuđiti preduzeće ili njegov kapital (tzv. *poslovni fond*), o njemu odlučuje država, koja u početku donosi i investicione odluke na centralizovan način (preko državnih investicionih fondova). U kasnijim fazama se preduzeću omogućava da donosi odluke u vezi sa svojim investicijama u sopstveno poslovanje, ali prilikom investiranja u tuđe pogone tim investicijama i poslovnim rezultatom upravlja preduzeće u koje se ulaže jer se „pravo poslovnog odlučivanja *izvodi iz rada, a ne iz vlasništva*”. To će prema profesoru Ceroviću imati značajne ekonomske posledice, a javiće se i kao važan faktor prilikom otpočinjanja tranzicije (Cerović, 2012, str. 186).

Analiza razvoja samoupravnog sistema (samoupravnog preduzeća) od 1950-ih ukazuje da je ovaj sistem vremenom težio ka tržišnom modelu, dok se samostalnost preduzeća vremenom povećavala. U prvoj fazi, postojanja tzv. *ilirskog preduzeća*, država je ubirala prihod od preduzeća po osnovu korišćenja društvenog kapitala (i to kao kamatu na poslovni fond), dok su preduzeća bila autonomna u donošenju odluka o raspodeli ostatka dohotka, nakon isplate minimalne nadnice po zaposlenom. Ovakvo preduzeće je, međutim, na iste tržišne podsticaje u kratkom roku reagovalo potpuno drugačije nego privatno preduzeće, tačnije paradoksalno – povećavajući proizvodnju prilikom rasta troškova, a smanjujući proizvodnju prilikom rasta cena njegovih proizvoda. U dugom roku nestaće ove paradoksalne reakcije ilirskog preduzeća, ali će kod njega biti prisutna veća sklonost kapitalno intenzivnijim tehnologijama (Cerović, 2012, str. 193).

U narednoj fazi, tokom 1960-ih godina, investiciono odlučivanje i akumulacija su prešli u ruke preduzeća, zbog čega do izražaja dolazi pitanje „tzv. *interne raspodele* u preduzeću”, ali se otklanja „*problem paradoksalnih i naopakih reakcija na tržišne podsticaje ...*, ali još uvek nije rešio pitanje *efikasne alokacije kapitala*.” (Cerović, 2012, str. 200) Ostaje, međutim otvoreno pitanje da li bi preduzeće trebalo da učestvuje u ostvarenom prihodu od ulaganja izvan sopstvenog preduzeća. Ono je posebnu pažnju privlačilo sredinom 1970-ih, a 1976. godine je rešeno omogućavanjem preduzećima da stiču deo dohotka do iznosa vrednosti inicijalne investicije – „Zakonom o udruženom radu gde nala-

zimo rudimentarni oblik zajedničkih ulaganja (a implicitno i akcionarstva) u kategoriji zajedničkog prihoda” (Cerović, 2012, str. 234). Ta promena je prema rečima profesora Cerovića „omogućila da se preduzeća drukčije odnose prema svojoj štednji i sredstvima za investicije.” (Cerović, 2012, str. 201) Međutim, ova ulaganja su se zapravo svela „na jedan običan vid pozajmice ili kredita – sredstva se ulažu u drugo preduzeće” (Cerović, 2012, str. 206).

Razvoj samoupravnog sistema u Jugoslaviji je ističe profesor Cerović, doveo do određenih „pokušaja da se uspostavi tržišna mobilnost faktora i to u nešto većoj meri tržišta rada (plate zavise od poslovnog uspeha), a sasvim skromno i kapitala” (Cerović, 2012, str. 218). Međutim, specifičnosti i karakter društvene svojine komplikovale su ponašanje samoupravnog preduzeća, pa i čitavog samoupravnog sistema. Jedan od takvih problema uočen je i od strane američkih ekonomista Farbotna i Pejovića (1970) koji uvode svojinski motiv ukazujući da se zaposleni u samoupravnim preduzećima suočavaju sa izborom „između *dve vrste štednje i investicija*” i to u društvenu svojinu kroz izdvajanja za fondove preduzeća i u štednju i investicije u „njihovoj, *individualnoj (privatnoj) svojini*” (Cerović, 2012, str. 208), te da će se oni zbog svog ekonomskog interesa opredeliti za ove druge. Reč je, naravno, o poznatom Farbotn-Pejovićevom (FP) efektu.

Ovaj efekat će se pokazati kao posebno važan u situaciji privrede otvorene za sve svojinske oblike, odnosno i privatnu svojinu. FP efekat će biti poguban po samoupravno preduzeće jer će zaposleni birati štednju i investiranje u privatnu svojinu, a ne u društvenu, jer je „pred njima ne samo slabašna alternativa ulaganja novca u banku, već čitav niz *alternativnih mogućnosti za privatna ulaganja* – akcije, pokretanje sopstvenog posla, učešće u privatizaciji itd.” (Cerović, 2012, str. 212). Zbog toga profesor Cerović navodi: „Konačno, možemo da zaključimo, da se privatizacija društvenih, samoupravnih preduzeća pokazuje kao *neizbežan proces* u uslovima vlasnički mešovite privrede.” (Cerović, 2012, str. 217) Ipak, on ističe da bi u prvim fazama procesa privatizacije samoupravnim preduzećima odgovarao „vid privatizacije posredstvom deoničarstva zaposlenih”, jer je smatrao da bi „takav oblik privatizacije bio usklađen sa ekonomskim interesima zaposlenih i mogao bi da obezbedi neophodan konsensus na početku tranzicionih promena.” (Cerović, 2012, str. 217) Istovremeno ukazuje da bez obzira što specifičnosti samoupravnog sistema mogu da olakšaju prelaz u tržišnu privredu, tranzicija u ovim uslovima zahteva: „gotovo podjednako korenite promene kao i u slučaju drugih privreda u tranziciji, iako bi neki procesi trebalo da imaju unekoliko drukčije tokove.” (Cerović, 2012, str. 218)

Među prvim radovima profesora Cerovića je i „Specifičnosti društvene svojine” u *Od nacionalizacije do privatizacije (1992)*, nastao nakon usvajanja

Zakona o preduzećima iz 1989. godine kao prvog zakona koji je omogućio pluralizam vlasništva, a uz *Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom* (1989) bila je „omogućena institucionalna osnova za povratni proces transformacije, odnosno pretvaranje pretvaranje društvene svojine u privatnu i državnu i državne u privatnu” (Cerović, 2012, str. 230). Rad je posvećen temi zasnivanja tzv. *mešovite privrede*, odnosno privrede sa pluralizmom vlasničkih oblika, kao i mestu i perspektivama društvenog preduzeća u ovakvom okruženju. Ukazujući na redosled koraka u procesu privatizacije prema kojima je neophodno: „(a) odabrati adekvatne *metode* privatizacije ... (b) utvrditi nosioce ekonomskog *motiva* u procesu privatizacije ... (c) precizirati očekivanu *dinamiku* procesa i (d) obezbediti odgovarajuće *institucionalne pretpostavke* ...” (Cerović, 2012, str. 230) on ističe da je najkontroverznije pitanje nosioca ekonomskih motiva u procesu privatizacije. U tom kontekstu on razmatra probleme koje nameće mogućnost da o privatizaciji (uslovima i obimu) odlučuju ekonomski subjekti koji nisu vlasnici kapitala zbog čega su „moguće različite zloupotrebe i društveni gubici (npr. jeftina kupovina preduzeća od strane zaposlenih ili menadžmenta)” (Cerović, 2012, str. 230). Zbog toga se opredeljuje u prilog „države kao nosioca privatizacije”. Specifičnosti nesvojinskog uređenja društvene svojine po njemu „odgovor na pitanje o nosiocima ekonomskih motiva i odgovornosti u procesu privatizacije društvenog kapitala čini složenijim nego u prethodnom slučaju” (državno-svojinskog modela, prim. A. P.) (Cerović, 2012, str. 231).

Kompleksnost prometa društvenog kapitala ogledala se u nekoliko pitanja. Među njima je svakako najvažnije pitanje kome bi pripala sredstva od prometa društvenog kapitala u preduzeću – „Ako bi zaposleni stekli to pravo (svojine, prim. A. P.) bez ulaganja vlastitog kapitala, ono bi postalo i trajno (i nasledno) *besplatno stečeno* pravo, i to samo prve, zatečene generacije radnika, čime bi preduzeće prestalo da postoji kao društveno, a društvena svojina bi bila poklonjena `slučajnim prolaznicima`, tj. trenutno zaposlenim u preduzeću.” (Cerović, 2012, str. 235) Umesto toga treba obezbediti „da se kao `titular` javi samo *preduzeće kao specifična društvena institucija*. Tada bi se doista omogućilo svim zaposlenima u njemu da upravljaju i učestvuju u raspodeli rezultata ...” (Cerović, 2012, str. 235). Ipak, problem se ovde ne rešava, jer treba rešiti i pitanje kome će pripasti prihod od prodaje, jer ako bi on pripao prodavcu u ovom slučaju preduzeću „izlazi da bi kupac kupujući preduzeće kupio i svoj novac kojim je kupovinu platio. ... Sledi da kapital (preduzeće, svojina nad preduzećem) *ne može biti sam sebi vlasnik*” (Cerović, 2012, str. 235). Zbog toga *Zakon o prometu društvenim kapitalom* određuje državni razvojni fond kao javno preduzeće koje bi dobilo prihode od prodaje preduzeća, a čiji status svojine nije bio jasno definisan (može se pretpostaviti da on ostaje u društvenoj svojini, ali su postojele i ideje da se ova sredstva pretvore u državnu svojinu).

Kasnijim zakonskim promenama u procesu privatizacije koji se odnosio na Srbiju (1991), a koje su se dogodile tokom i nakon raspada bivše SFRJ, izmenjeni su neki važni elementi procesa privatizacije, koji su se odnosili i na ideološke zaokrete do kojih je tokom 1990-ih u Srbiji došlo, a koji su doveli do suprotnih procesa i rezultata u odnosu na prethodnu pokrenutu privatizaciju – do pojačane etatizacije i nacionalizacije. Tome treba dodati i izrazito pogoršanje makroekonomske pozicije zemlje – zbog uvedenih sankcija i ratnih sukoba na prostoru bivše SFRJ, ali i zbog grešaka u vođenju ekonomske politike. Zbog toga se proces tranzicije u ovom periodu (do političkih promena 2000.) može smatrati neadekvatnim.

6. SPECIFIČNOSTI PRIVATIZACIJE U SRBIJI – ZAKASNELA TRANZICIJA

Procesi ekonomske tranzicije započeli su „na samom kraju postojanja Jugoslavije kao države i jugoslovenske privrede kao jedinstvenog ekonomskog sistema” (Cerović, 2012, str. 218). Prvi program jugoslovenske privatizacije iz 1990. godine „se može oceniti veoma pozitivno” (Cerović, 2012, str. 218). Program je vodio realizaciji više važnih ciljeva: „cilj privatizacije (aktiviranje novih motiva i inicijativa) i osnov za pokretanje razvoja unutar politike liberalizacije i deregulacije na osnovu dodatnog kapitala, izmenjenog načina upravljanja, prometa kapitala i novih kriterijuma proisteklih iz procesa privatizacije društvene svojine.” (Cerović, 2012, str. 258)

Ovaj program je bio uklopljen u dobro kreiran širi program tranzicije – makroekonomsku stabilizaciju i „oslonjen na liberalizaciju i deregulaciju” (Cerović, 2012, str. 251). Prvi jugoslovenski program privatizacije pratio je pozitivnu tradiciju prethodnog samoupravnog sistema: „transformisanje društvenih preduzeća u mešovita preduzeća predstavlja relativno brz i efikasan način preobražaja svojinske strukture i uključivanja novih (nedostajućih) motiva (rast imovine) u ponašanje preduzeća u društvenom vlasništvu” (Cerović, 2012, str. 258).

Analizirajući ovaj program Cerović ističe: „jugoslovenska politika se opredeljuje za *internu privatizaciju uz naknadu* kao *pripritetni metod* i eksternu uz naknadu, kao prateći oblik. Karakteristično je da oba metoda rezultiraju *transformisanjem društvenih u mešovita preduzeća*” (Cerović, 2012, str. 251). On ukazuje i na određene slabosti koje se odnose na nedovoljno definisane nosioce i motive eksterne privatizacije, a sve dok postoji društvena svojina ostaje otvoreno pitanje utvrđivanja nosioca vlasničke funkcije društvene svojine. Ovaj program je vremenom trebalo da dovede do povećanja značaja eksterne privatizacije sa razvojem tržišta kapitala, za šta će prema rečima profesora Cerovića biti potrebno program inovirati „kombinovanjem različitih metoda” (Cerović, 2012, str. 257).

Nažalost, usledili su dezintegracioni procesi jugoslovenske države – i politički i ekonomski, koji su prerasli u krvave ratne sukobe sa značajnim ekonomskim posledicama, koje su bile uočljive naročito u Srbiji. Tokom 1990-ih dok su ostale bivše socijalističke zemlje bile zaokupljene procesom ekonomske tranzicije i izgradnjom tržišne ekonomije uz konsolidovanje demokratskog političkog sistema i procese pridruživanja EU, Srbija je, bilo kao deo tadašnje SR Jugoslavije ili samostalno, ova pitanja stavila u drugi plan. U prvi plan su došla politička pitanja – raspada bivše SFRJ i odnosa prema bivšim republikama, ratova koji su vođeni na teritorijama bivše SFRJ, ali i nejasnog političkog, tačnije ideološkog odnosa prema prelasku na tržišnu privredu. Situaciju su posebno komplikovale međunarodne političke i ekonomske sankcije UN koje su maja 1992. godine uvedene tadašnjoj SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori). Ove sankcije su bile važan faktor koji je doprineo pojavi ekonomske krize, presečeni su svi legalni međunarodni ekonomski i finansijski tokovi, zemlja se suočila sa teškim ekonomskim posledicama – velikim nestašicama robe i energenata, širenjem crnog tržišta i šverca, rastom nezaposlenosti i hiperinflacije, a posebno je bila teška društvena kriza koja je bila posledica izrazitog siromašenja stanovništva, iseljavanja stanovništva iz ekonomskih i političkih razloga (izbegavanja vojne obaveze), urušavanja moralnog sistema vrednosti društva, političkih tenzija u zemlji (zbog nedemokratskog sistema i obračuna sa političkom opozicijom i neistomišljenicima).

Iako je moguće uočiti izvesno ublažavanje međunarodnih ekonomskih sankcija tokom 1990-ih, kao i njihovo ukidanje oktobra 1996. godine, da bi 1998. godine bile ponovo uvedene od strane SAD i EU, ovog puta zbog situacije na Kosovu, jasno je da je ova toliko važna decenija za sve bivše socijalističke zemlje, za Srbiju bila „izgubljena decenija”. Tokom nje srpska privreda i društvo ne samo da su stagnirale, već su zabeležile značajno nazadovanje, a vreme koje je izgubljeno pokazaće se kasnije (od demokratskih promena nakon 2000. godine) kao nenadoknadivo.

Ukazujući da umesto da se iskoriste prednosti dostignutog socijalističkog razvoja za prelazak u tržišnu privredu, preduzete ekonomske promene u Srbiji išle su u suprotnom smeru – ka ukidanju samostalnosti i tržišnog poslovanja preduzeća, profesor Cerović ističe da se ekonomija približila centralno-plan-
skim privredama i da se to ogledalo u nekoliko činjenica: „(a) ponovnom uspostavljanju državne svojine na relativno ekstenzivnoj osnovi (blizu 40% nacionalnog kapitala), (b) centralizaciji i povećanom administriranju u privredi (c) pomanjkanju konkurencije i zatvaranju privrede, (d) mnogobrojnim državnim ad hoc odlukama, uredbama i dokumentima što je sve značajno uticalo na uslove poslovanja u celini.” (Cerović, 2012, str. 218)

Za razliku od prvog jugoslovenskog programa privatizacije koji je bio veoma popularan jer je „bio lako razumljiv zaposlenima i korespondirao sa, tokom samoupravne faze razvoja, stečenim osećajem zaposlenih da preduzeća njima pripadaju i da njihov napredak (najmanje u načelu) zavisi od njihovih rezultata” (Cerović, 2012, str. 332), naredni program koji je zasnovan na republičkom *Zakonu o uslovima i postupku transformacije društvene u druge oblike svojine* (1991) imao je drugačije intencije, te ne čudi da su efekti u procesu privatizacije bili potpuno drugačiji – tačnije razočaravajući. Prvi jugoslovenski program je obezbedio da je za relativno kratko vreme (do sredine 1991.) u proces privatizacije u Srbiji ušlo preko 1200 preduzeća (ili oko 10-11% društvenog kapitala u privredi Srbije, Cerović, 2012, str. 332), dok je u narednom periodu sa republičkim programom došlo do usporavanja ovog procesa.

Govoreći o promenama koje je novi *Zakon* uveo, profesor Cerović ističe da je već sam naziv ukazivao da se pruža mogućnost da promena vlasništva ide i u pravcu transformacije društvene svojine u državnu „istu onu koja je napuštena četrdesetak godina ranije” (Cerović, 2012, str. 333). Iako je i dalje zadržana interna privatizacija kao metod privatizacije ona je značajno otežana – smanjenjem opšteg popusta za zaposlene, skraćanjem roka otplate, uvođenjem procenjene vrednosti umesto knjigovodstvene, kao i promenama u obimu interne privatizacije sa popustima. Takođe je važno da je razvojni fond umesto investicionog preduzeća u društvenoj svojini, kako je bio definisan ranijim Zakonom, prešao u državni fond (ili čak službu). Takođe je došlo „do snažnog regenerisanja državne svojine pod firmom javnih preduzeća” (Cerović, 2012, str. 335) kroz procese centralizacije i ukрупnjavanja u okviru velikih kompleksa. Tako je „*de facto* podržavljeno blizu jedne trećine društvenog kapitala u privredi Srbije” (Cerović, 2012, str. 335). Sumarna ocena ovog programa se vidi u značajno smanjenom broju preduzeća koja su se u periodu 1991-93. odlučila za privatizaciju putem akcionarstva zaposlenih. Ovaj proces je gotovo zaustavljen hiperinflacijom do koje je došlo krajem 1993. i početkom 1994. godine, a ni post-hiperinflacioni period nije doveo do značajnijeg oživljavanja privatizacije, već upravo suprotno do smanjenja obima privatizovanog kapitala i to zbog revalorizacije iznosa prethodno uplaćenih u privatizaciji.

Novi program privatizacije u Srbiji usvojen je iznenada 1997. godine u trenutku kada je vlasnička struktura u Srbiji izgledala kao da je privatizacija tek otpočela. Prema istraživanjima profesora Cerovića vlasnička struktura kapitala u Srbiji bila je približno: „novi privatni kapital oko 6%; privatizovani 9%, društveni 47% i državni (mada statistički prikazivan kao društveni) oko 38%” (Cerović, 2012, str. 340). Ovim programom je predviđeno izdvajanje oko 70 većih i značajnijih preduzeća, o čijoj privatizaciji odlučuje vlada (modelom prodaje) uz

ograničenje da se u javnim preduzećima moglo privatizovati do 49% kapitala. Sva ostala preduzeća su privatizaciju društvenog kapitala sprovodila kao dobrovoljan proces, uz obavezu da se odmah pristupi proceni vrednosti društvenog kapitala, koju mnoga preduzeća nisu ispunila.

Osnovni metod je bila besplatna podela akcija zaposlenima, iako su vlasti Srbije kako ističe profesor Cerović raniji jugoslovenski program privatizacije (iz 1990.) kritikovale jer predstavljao navodnu „rasprodaju društvene svojine”. Novina je bila i to što je uvedena nova ustanova – *Akcijски fond* kojoj je pripadalo 30 % kapitala i koji je u ime države vršio funkciju vlasnika tog kapitala, bez prava upravljanja. To je značilo da bi se moglo privatizovati do 60% društvenog kapitala, dok bi ostatak od 40% ostao u vlasništvu države. Takođe su i poverioci mogli da svoja potraživanja konvertuju u vlasništvo nad akcijama preduzeća. Efekti programa bili su skromni tako da je krajem 2000. godine bilo privatizovano 777 preduzeća (Cerović, 2012, str. 344).

Političke promene iz oktobra 2000. godine dovele su pored ostalog i do značajnih promena u procesu tranzicije u Srbiji. Nove političke vlasti su već 2001. godine zaključile da Srbija ozbiljno zaostaje u realizaciji ovog procesa, te su između ostalog usmerile pažnju na proces privatizacije kao okosnicu tranzicije, sa idejom da se primene iskustva koja su u prethodnim godinama primenjena u ostalim bivšim socijalističkim zemljama, kao i da se izabere model privatizacije koji bi obezbedio priliv značajnijih sredstava u iscrpljenu srpsku privredu nakon decenije njenog nazadovanja. Zbog toga ne čudi da je novi program sredinom 2001. godine značio diskontinuitet sa prethodnim programima.

Za razliku od prethodnih programa privatizacije koji su se primarno zasnivali na akcionarstvu zaposlenih, sada se vlast, uz značajnu podršku međunarodnih eksperata, okreće modelu prodaje preduzeća koji bi promovisao tržišnu privatizaciju. Model privatizacije je uključivao *tendere* (za veća i perspektivnija preduzeća – oko 200) i *aukcije* – za ostala preduzeća, kao i *prodaju akcija preko berze* (za kapital koji je pripao Akcijskom fondu, prema Zakonu iz 1997.) i *restrukturisanje*.

Rezultati i efekti programa odgovarali su delimično očekivanjima – najuspešniji vid privatizacije, u formi privatizacionih prihoda, bio je putem tendera i to kada su kupci bili strani investitori. Što se tiče dinamike privatizacije očigledno je da je postojalo kašnjenje u odnosu na očekivanja, jer se nije realizovala kako je planirano za četiri godine, a tokom godina su se pojavljivale slabosti modela – veliki broj poništenih privatizacija i sve veće usporavanje zaostalih neprivatizovanih preduzeća. Razloge za ovo profesor Cerović vidi u nedovoljnoj diversifikaciji modela, insistiranju isključivo na prodaji kao metodu privati-

zacije. On ističe: „Upornim zadržavanjem samo jednog modela (prodaja) proces privatizacije je nepotrebno prolongiran, a istovremeno su mnoga druga područja privatizacije (zemljišta, javni sektor itd) ostala nerešena ili neobuhvaćena. Na taj način, ... ukupan udeo privatnog sektora nije dostigao obim koji je na početku očekivan.” (Cerović, 2012, str. 351-352)

7. ODREDNICE EFEKATA I BRZINE EKONOMSKE TRANZICIJE

Baveći se kontinuirano temama ekonomike tranzicije profesor Cerović je svoju pažnju posebno usmeravao na iskustva koja su privrede u tranzicije imale sa preduzetim reformama nakon prve i druge decenije njihove realizacije. Uzimajući u obzir sve ono što smo do sada rekli o jedinstvenosti i kompleksnosti procesa tranzicije jasno je zbog čega su prvi efekti i rezultati bili toliko važni za donošenje relevantnih zaključaka o dotadašnjoj politici privatizacije, sa ciljem mogućih poboljšanja i promena u implementaciji. Upravo na njih ukazuje profesor Cerović u svojim radovima koji se odnose na efekte prve decenije tranzicije. Oni su prvenstveno posvećeni efektima programa privatizacije zbog „izuzetne povezanosti tranzicionog procesa uopšte i procesa privatizacije” (Cerović, 2012, str. 359). On ističe da se dobro poznati razlozi privatizacije (povećanje efikasnosti, sloboda izlaska na tržište i preduzetnička inicijativa, aktiviranje privatne štednje ili stranih investicija, podrška tvrdim budžetskim ograničenjima) mogu koristiti i kao „svojevrсни efekti za ocenjivanje postignutih efekata” (Cerović, 2012, str. 360), sa zaključcima „da je privatizacija primenjivana sa promenljivim rezultatima od jednog do drugog slučaja, od jedne do druge zemlje. Pritom se ne misli samo na brzinu ili na tempo ovog procesa u pojedinim privredama već i na karakteristične probleme koji sve više dobijaju odlike opšteg slučaja” (Cerović, 2012, str. 360).

A šta su bili zaključci? Da su dva faktora određivala razlike u uspešnosti ostvarivanja tranzicionih programa između zemalja: „prvo, *politika sprovođenja* pojedinih mera tokom tranzicije i drugo, *nasleđeni uslovi* iz prethodnog sistema” (Cerović, 2012, str. 361). Naravno, za svaku pojedinačnu zemlju se mogu uočiti i subjektivne greške u realizaciji reformi, ali se generalno može zaključiti da su zemlje sa nepovoljnim početnim uslovima – u formi makroekonomskih problema i nepostojanja iskustva sa tržišnim privređivanjem u pred-socijalističkom periodu imale manje uspeha u procesu tranzicije. Takođe, profesor Cerović ističe da „pozitivno dejstvo na reforme imaju i političke promene u pravcu liberalnijeg političkog sistema”, dok su regionalne tenzije faktor koji otežava eko-

nomsku tranziciju i ekonomski napredak (Cerović, 2012, str. 363). Ipak, nakon jedne decenije sprovođenja tranzicije, profesor Cerović zaključuje: „da je primenjena politika ipak najvažniji faktor koji utiče na stepen i dubinu promena u sistemu dok za inflatorne poremećaje odlučujući faktor predstavlja nasleđe pojedine privrede” (Cerović, 2012, str. 364).

Međutim, ako se pođe od činjenice da su posle prve decenije „očekivani rezultati i dalje *relativno skromni*”, sa samo tri zemlje koje su uspele da dostignu i prestignu nivo predtranzicione proizvodnje – Poljska, Slovenija, Mađarska, dok su neke značajno zaostajale, među kojima je primer Rusije bio izražen sa više nego prepolovljenim društvenim proizvodom (Cerović, 2012, str. 371), jasno je zašto profesor Cerović navodi: „desetogodišnje iskustvo povećalo je skepsu prema preduzetim reformama” (Cerović, 2012, str. 361).

Krivica za ovakve rezultate se vidi u nekoliko faktora – nedoslednost programa i politike; greške u koncepciji projekta tranzicije usled pokušaja da se u svim zemljama primene isti „i po ‘školskim receptima’ nametnuti projekti brze privatizacije” ne uzimajući u obzir početne uslove i istorijske faktore koji su se pokazali posebno važni u zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza u kojima do tzv. socijalističkog razvoja nije ni postojalo nikakvo tržišno privređivanje. Vremenom se institucije izdvajaju kao posebno važan faktor koji utiče na efekte i rezultate tranzicionih procesa, o čemu je profesor Cerović govorio u nešto kasnijim radovima posvećenim odrednicama napretka, brzine tranzicije i izbora modela rasta u tranzicionim privredama. Brzinu reformi i napredak u tranziciji će kasnije, nakon decenije realizacije tranzicije, posmatrati kao „*endogenu varijablu* određenu inicijalnim tj. uslovima na početku reformi odnosno, nasleđem posmatrane privrede.” (Cerović, 2012, str. 397)

Ipak, veoma je važno istaći njegovo insistiranje na tome da se treba usredrediti na određene propuste ili pogrešne procese u pojedinim zemljama koji su umanjili pozitivne efekte dotadašnjih tokova tranzicije kao na ključne faktore koje treba uočiti i u budućnosti ispraviti, kao i da se ne sme dozvoliti da početni nepovoljni faktori postanu nekakav izgovor zašto se reforme ne pokreću ili one nisu dovoljno obimne i brze. Kreatori tranzicionog procesa su često iz sopstvenih oportunističkih razloga prolongirali reforme ili ih i svesno sprovodili na način koji nije davao adekvatne rezultate, a za njih su opet optuživali sve druge faktore.

S obzirom da je profesor Cerović u svojim istraživanjima najveću pažnju posvetio procesima privatizacije, ne čudi njegov obiman istraživački napor da se nakon decenije u kojoj su primenjivani različiti modeli privatizacije dođe do određenih zaključaka o njihovim efektima i uticaju na celokupan proces tranzi-

cije. On kritički razmatra i one metode privatizacije koji su od početka smatrani najpoželjnijim, kakav je bio model prodaje (ili tržišne privatizacije), ukazujući na mnogobrojne nedostatke koji su do izražaja dolazili u praksi – od nedostatka potencijalnih kupaca (domaćih, ali i stranih), preko nepostojanja tržišta kapitala, do nedostajućih institucija koje bi ovakvu privatizaciju podržale. Ipak, u prvim godinama privatizacije ovaj model je imao primat, a i u stručnoj javnosti je smatran za najbolji jer obezbeđuje najznačajnije promene u restrukturiranju preuzetih firmi i načina upravljanja njima. Pozitivni efekti bili su prisutni u privredi Mađarske, a delimično i Poljske, koja je ipak prešla na metod masovne privatizacije. Zaključujući analizu efekata prodaje, profesor Cerović navodi: „može se oceniti da se, uprkos svojim prednostima, proces prodaje, po pravilu i u skladu sa očekivanjima, odvija sporo, te da mogućnost njegove primene na široj osnovi, kako sa stanovišta prihoda i priliva kapitala, tako i sa stanovišta brzine, korespondira s razvijenošću procesa tranzicije. Stoga ovaj metod može dobiti na značaju *tek sa ozbiljnijim napretkom reformi*, uključujući tu i ubranu privatizaciju ostvarenu drugim metodima” (Cerović, 2012, str. 378).

Drugi, često primenjivan i promovisan metod je vaučerska privatizacija za koju se smatralo da će pozitivni efekti – pravičnost, podsticanje razvoja tržišta kapitala, ali prevashodno brzina u procesu privatizacije i sprečavanje reverzibilnih procesa, nadjačati moguće negativne efekte u vidu nepostojanja privatizacionih prihoda za državu, velike disperzije vlasništva, nepostojanja sredstava za restrukturiranje preduzeća. Zbog široke primene u gotovo svim tranzicionim zemljama postojalo je obilje empirijske građe za analizu, ali je karakteristično da se ovaj model nije potvrdio svuda na isti način. U nekim ekonomijama, kao što su češka ili poljska privreda, ovaj je model je bio povezan sa problemom korporativnog upravljanja koga nije uspeo da razreši zbog isuviše velike diversifikacije vlasništva koja nije bila u skladu sa potrebom restrukturiranja preduzeća. Vremenom je došlo i do problema koncentracije imovine u rukama investicionih fondova, ali i banaka koje su bile većinski u vlasništvu države zbog čega je dovedena u pitanje sama suština procesa privatizacije, kako ističe profesor Cerović u analizi ovog modela.

Konačno, model koji je početno trpeo najviše kritika, a to je deoničarstvo zaposlenih, kako zaključuje profesor Cerović „pokazao se robusnijim i lakše primenljivim uz manje negativnih posledica, uprkos skeptičnim predviđanjima analitičara na početku tranzicije” (Cerović, 2012, str. 388). Model, međutim, mora da bude „pažljivo konstruisan” i to tako da se, kako profesor Cerović ističe zasniva na nekoliko principa: nejednakoj raspodeli deonica (u odnosu na plate), transferabilnosti deonica tako da zaposleni individualno odlučuju o njegovoj prodaji, te da bude podsticajan za proces restrukturisanja.

Pored izabranog modela privatizacije i uslovi na početku reformi – makroekonomski i institucionalni indikatori, kako je već navedeno izdvojili su se kao važna determinanta brzine realizacije tranzicije. Ovi inicijalni uslovi iz pred-tranzicionog perioda pokazalo se nakon dve decenije tranzicije da „*snažnije i dugotrajnije*” utiču na odvijanje tranzicije „nego što je to izgledalo posle prvih nekoliko godina od započinjanja tranzicije” (Cerović, 2012, str. 405). On analizom utvrđuje „da se reforme ne mogu odvijati brže od mogućnosti i socijalnog i ekonomskog kapaciteta date zemlje tj. ukazuje zašto je napredak u tranziciji endogena veličina” (Cerović, 2012, str. 407). Zbog toga profesor Cerović ističe da: „se može zaključiti da je za brži razvoj ovih privreda potrebno prilagoditi dalji tok promena konkretnim uslovima i utvrditi posebne strategije i politike rasta za svaku privredu ponaosob” (Cerović, 2012, str. 411).

Tokom druge decenije tranzicije i nakon nje profesor Cerović je objavio sledeće važne radove: „Privrede u tranziciji: desetogodišnje iskustvo privatizacije” (2000), „Privatizacija i institucionalno okruženje” (2001), „Početak privatizacije i razvojne perspektive Srbije” (2002), „Tranzicioni proces i ekonomska nauka” (u originalu: „Transition Process and Economic Science”) (2002), „Ekonomija SR Jugoslavije: tranziciona ili pred-tranziciona ekonomija” (u originalu: „Economy of FR Yugoslavia: Transition or Pre-transition Economy”) (2002), „Tranzicija i pristupanje EU: verovatnoća ulaska” (u originalu: „Transition and EU Accession: Probability of Entry”) sa A. Nojković (2003), „Privatizacija u Srbiji: pokušaji, rezultat i trenutno stanje” (u originalu: „Privatisation in Serbia: Attempts, Outcome and Present State”) sa M. Malović (2003), „Proces privatizacije i poslovna klima u Srbiji – ocene i mogućnosti” (2005), „Aktuelna pitanja tranzicije i privatizacije – komparativni ogled: Crna Gora i Srbija” (2006), „Efekti privatizacije – performanse, restrukturisanje i konkurencija” (2006), „Efekti privatizacije na performanse preduzeća i investicionu klimu u Srbiji” (u originalu: „Effects of Privatisation on Enterprise Performance and Investment Climate in Serbia”) (2006), monografija *Privatizacija u Srbiji – činjenice i analiza* (u originalu *Privatisation in Serbia – Evidence and Analyses*), redaktor (2006), „Privatizacioni efekti: neke činjenice iz Srbije” (u originalu: „Privatisation Effects: Some Evidence from Serbia”) sa R. Dragutinović (2007), „Neke determinante SDI u SEE tranzicionim ekonomijama” (u originalu: „Some FDI Determinants in the SEE Transition Economies”) (2007), „Faktori privlačenja stranih direktnih investicija u Srbiju: uticaj sličnosti kulture” (2007), „Usporevanje reformi u Srbiji: trošak neiskorišćenih mogućnosti” (2008), „Merenje napretka u tranziciji: endogenost i inicijalni uslovi” (u originalu: „Measuring Transition Progress: Endogeneity and Initial Conditions”) (2008), „Kontroverze privatizacije u sportu – teorijsko metodoloska analiza” (2009), „Srbija u tranziciji i – krizi” (2009), „Tranzicija, napredak u tranziciji i globalna kriza” (u origi-

nalu: „Transition, Transition Progress and Global Crisis”) (2009), „Napredak u tranziciji, inicijalni uslovi i privreda Srbije” (2009), „Tranzicija i rast: šta smo učeni i šta se dogodilo” (u originalu: „Transition and Growth: What Was Taught and What Happened”) sa A. Nojković (2009), „Modeli rasta u tranziciji – Zbog čega je i otkada Srbiji potreban novi model rasta?” (2011), „Novi model rasta u tranzicionim privredama – da li je trebalo da bude razvijen ranije?” (u originalu: „New Model of Growth in Transition Economies – Should it be Developed Earlier?”) sa A. Nojković (2011), „Ka novom modelu rasta za Balkan” (u originalu: „Towards a New Development Model for the Balkans”) (2012), „Tranzicija, ekonomski rast i globalna kriza: promašene činjenice i izlaz” (u originalu: „Transition, Economic Growth and Global Crisis: Missed Points and the Way-Out”) sa A. Nojković (2013), „Investicije u neopipljivi kapital kao faktor konkurentnosti preduzeća u Srbiji” (2013), „Nova inovaciona politika Srbije u funkciji razvoja malih i srednjih preduzeća” sa M. Filipović (2014), „Rast i industrijska politika tokom tranzicije” (u originalu: „Growth and Industrial Policy during Transition”) sa A. Nojković i M. Uvalić (2014), „Participacija radnika u bivšim samoupravnim ekonomijama: slučaj srpske tranzicije” (u originalu: „Workers’ participation in a former labour-managed economy: The case of Serbian transition”) sa J. Svejnarom i M. Uvalić (2015), „Srbija i Zapadni Balkan: Kako iz krize?” (2015).

8. SPECIFIČNOSTI KASNIJIH FAZA TRANZICIJE – ZNAČAJ MODELA RASTA, INSTITUCIJA I UTICAJ GLOBALNE EKONOMSKE KRIZE

Pitanja vezana za ekonomski rast privreda u tranziciji nisu bila posebno interesantna za istraživače u prvim fazama procesa tranzicije. Govoreći o tome, gotovo dve decenije nakon otpočinjanja tranzicije, profesor Cerović piše: „ozbiljnija rasprava o nekom konkretnom modelu rasta koji bi mogao biti primenjen u ovim privredama nikada se nije javio kao posebna tema prilikom projektovanja tranzicionih reformi” (Cerović, 2012, str. 451). Razlozi su u osnovi bili doktrinarno-ideološkog karaktera, naime od ekonomske tranzicije se očekivalo da će sama po sebi dovesti do optimalne upotrebe resursa i povećanja ekonomske efikasnosti, tako da je ekonomski rast bio neupitan: „postojalo je uverenje da su reforme najvažniji i ključni faktor koji će, manje ili više spontano, navesti privredu na optimalne ishode (Cerović, 2012, str. 451)”. Profesor Cerović ističe: „Podsetimo se kako su arhitekti tranzicije ubeđeno očekivali da brzina uvođenja reformi direktno vodi brzom i efikasnom rastu. Verovalo se da će i eventualni nasleđeni problemi biti uspešno prevladani samo ako se reformska

politika sprovodi dosledno i efikasno". To se, međutim, pokazalo „preoptimističkim”, a pokazalo se da „privrede u tranziciji teško prevazilaze tranzicionu recesiju, da taj proces dugo traje i da je potrebno mnogo više vremena nego što je planirano, da one dostignu onaj nivo razvijenosti koji su ostvarile pre ulaska u reformisanje sistema” (Cerović, 2012, str. 451).

Zbog toga se nakon više od decenije reformski proces pojavio kao „*endogeni fenomen* koji u velikoj meri zavisi od nasleđenih okolnosti i uslova pojedine zemlje” (Cerović, 2012, str. 415), kao i od „sposobnosti zemlje za brzu izgradnju neophodnih institucija (Cerović, 2012, str. 452)”. Zato su po profesoru Ceroviću važni odgovori na pitanja: „prvo, ... koliko napredak u tranzicionim reformama determiniše rast privrede u tranziciji i drugo, šta se može zaključiti o tim privredama ukoliko se njihov rast ispituje na duži rok primenom standardnih modela rasta” (Cerović, 2012, str. 417). On zaključuje na osnovu analize da se „na duži rok uticaj reformi na rast privrede postepeno gubi” (Cerović, 2012, str. 430), te da implementacija istog programa brze tranzicije u zemljama sa lošim početnim uslovima mogu da imaju negativan uticaj na rast i ekonomske performanse. Za ove zemlje, zaključuje profesor Cerović da bi „bilo bolje da se tranzicija odvija sporije i prilagođeno njihovim mogućnostima, što ne dovodi u pitanje potrebu da se postojano radi na izgradnji i prilagođavanju odgovarajućih institucija... Drugim rečima, programi reformi se moraju prilagoditi uslovima svake zemlje. U suprotnom oni mogu izazvati nepotrebne troškove i dalji zastoj u razvoju ovih zemalja što će otežati mogućnost sustizanja razvijenijih privreda. ... Najzad, nedovoljno promišljen projekat tranzicije može imati za posledicu uspostavljanje pogrešnog, odnosno neefikasnog modela rasta čije će posledice u početku ostati prikrivene, ali će se na duži rok, svakako pojaviti.” (Cerović, 2012, str. 431).

Važan faktor koji je doprineo nametanju pitanja modela rasta u privredama u tranziciji bila je i globalna ekonomska kriza iz 2008. godine, koja je dovela u pitanje dominantni neoliberalni model ekonomske politike i neoklasičnu dominaciju u ekonomskoj teoriji, i to ne samo u ovim, nego prevashodno u razvijenim ekonomijama. Ponovo se aktuelizovalo pitanje pozicije i uloge države i njene aktivne ekonomske politike u promociji ekonomskog rasta. To se, naravno, prenelo i na ekonomije koje su u većoj ili manjoj meri okončavale proces ekonomske tranzicije, a suočavale su se sa uticajem globalne krize u okolnostima u kojima su teško „i sporo približavale željenom modelu razvijene tržišne privrede” (Cerović, 2012, str. 452). Ekonomska kriza je posebno negativno uticala na stope rasta u uspešnim tranzicionim ekonomijama koje su imale manji udeo industrijske proizvodnje i koje su ubrzano morale da se suoče sa neophodnim promenama u modelu ekonomskog rasta.

Analizirajući ova pitanja profesor Cerović ističe aktuelnost u tom periodu nekoliko pitanja: „(i) koliko i koliko dugo na privrede u tranziciji utiču njeni početni, nasleđeni uslovi, (ii) na koji način i u kojoj meri napredak u tranzicionim reformama doprinosi rastu; (iii) šta se u stvari, događalo sa ekonomski rastom tokom tranzicije... (iv) zašto je globalna kriza iz 2008. nametnula raspravu o novom modelu rasta ... i da li je to trebalo učinit ranije; (v) kakve se pouke mogu izvući iz kriznog perioda” (Cerović, 2012, str. 453).

Zaključci analiza o relevantnim pitanjima koja navodi profesor Cerović su sledeći: „Prvo, potvrđeno je da se, *uticaj početnih uslova* na performanse privrede u tranziciji oseća dugo i da veoma sporo slabi, Drugo, *reforme* imaju značajan i relativno veliki uticaj na privredne performanse tokom prvih godina tranzicije. zemlje koje su uspešniji reformatori imaju pliću i kraću tranzicionu recesiju ... Međutim, tokom vremena, uticaj reformi na ekonomski rast slabi i sve manje doprinosi rastu privrede. Pritom treba imati u vidu da je implementacija reformi endogenog karaktera i da je zavisna od nasleđenih uslova.... Treće, utvrđeno je da se *model rasta menja tokom tranzicije*, a u vezi sa tim se menja i značaj pojedinih faktora ili determinanti rasta ... pokazalo se da se tokom celog perioda faktorom rasta mogu smatrati nasleđeni uslovi kao i ekonomska politika usmerena na stabilnost cena odnosno, smanjenje inflacije. Četvrto, pomenuti rezultati su dobijeni za period od početka tranzicije do 2007. godine Kada je period posmatranja produžen za još dve godine koje je karakterisala kriza, pokazalo se da se neki od rezultata drastično menjaju” (Cerović, 2012, str. 455).

Baveći se pitanjima modela rasta u tranziciji, profesor Cerović pokušava da obezbedi novi metodološki okvir za utvrđivanje prelomnih tačaka tokom sprovođenja reformi i kao i objašnjenje kako one utiču na promene u modelu rasta. U ovoj analizi je pokazano „da se mogu identifikovati određene strukturne prelomne tačke uslovljene napretkom u tranziciji”, kao i da su različite determinante rasta u različitim fazama tranzicije. Nasleđeni uslovi utiču značajno i trajno, dublje i institucionalne reforme utiču značajnije u ranoj tranzicionoj fazi, da bi se vremenom uticaj smanjivao, a zatim posle druge prelomne tačke povećao. „*Struktura proizvodnje* kao i odgovarajući *odnosi razmene* pojedine privrede” postaju važni u sredini procesa tranzicije mnogo više nego ubrzavanje reformi. Za ovaj period tranzicije profesor Cerović navodi da je neophodno „uspostaviti odgovarajuću politiku razvoja i rasta” (Cerović, 2012, str. 459). Ova politika po njemu mora da obezbedi: stabilnost cena, usklađivanje sa nasleđenim uslovima, rast učešća industrije i što bolji bilans razmene domaće privrede sa svetom, dakle *razvoj industrije i izvoza* (Cerović, 2012, str. 459). Liberalizacija i privatizacija značajnije utiču „tokom prve nego tokom druge polovine reformskog procesa” (Cerović, 2012, str. 448).

Zaključak je dakle bio više nego jasan: „da ne postoji jedinstven model koji bi mogao da se primeni tokom celog tranzicionog perioda i u svakoj zemlji (Cerović, 2012, str. 479).” U većini tranzicionih privreda, problem je nastao kada se tokom srednje faze tranzicije smatralo da će se samo nastavkom reformi automatski obezbediti poboljšanje ekonomskih performansi, a nedovoljno pažnje je posvećeno, da ne kažemo potpuno je zanemarena politika razvoja i rasta. Zato profesor Cerović ističe „da su privrede u tranziciji promašile pravi trenutak za promene u modelu rasta. To je rezultiralo dubokom recesijom u najvećem broju ovih privreda (Cerović, 2012, str. 480).”

Predstavljena analiza grešaka u sprovođenju tranzicionog procesa i izbora modela rasta koju je profesor Cerović sproveo posebno je bila usmerena na iskustva sa tranzicijom u Srbiji i faktorima koji su je usporavali od samih početaka (1990. godine).

9. ODREDNICE ZAKASNELIH TRANZICIONIH PROCESA U SRBIJI

„Srbija je možda jedina zemlja u kojoj nije lako utvrditi kada je tranzicija započela” (Cerović, 2012, str. 623).

U radu sam već ukazala na značaj koji je u svom naučnom opusu profesor Cerović pridavao analizi tranzicionih procesa koji su se sprovodili u Srbiji. Ipak, važno je istaći neke od njegovih kritičkih osvrta na stanje u privredi Srbije tokom 1990-ih, kao i posvetiti odgovarajuću pažnju najvažnijim idejama koje su određivale ekonomsku politiku tog doba u jugoslovenskoj državi koja se raspadala i srpskoj koja je nastajala, ali i akademskim raspravama koje su vođene među ekonomistima u prvim fazama procesa tranzicije.

Iz ovih rasprava moguće je uočiti najvažnije stavove profesora Cerovića u vezi sa potrebom otpočinjanja ekonomskih reformi u pravcu transformacije u tržišnu ekonomiju jugoslovenske (a time i srpske) privrede, njegov odnos prema tradiciji socijalističkog samoupravljanja koju je trebalo iskoristiti jer je predstavljala prednost u odnosu na sve ostale tzv. socijalističke privrede, njegovo potpuno odbacivanje pokušaja državnog centralizma u privredi i smanjenja tržišnog poslovanja, koji će se tokom 1990-ih delimično i realizovati. Isto tako moguće je uočiti njegovo zalaganje, početkom 1990-ih za održavanje jedinstvenog jugoslovenskog ekonomskog prostora koji je obezbeđivao ekonomske koristi svim federalnim jedinicama u bivšoj jugoslovenskoj državi, kao i veliko protivljenje krvavim ratnim sukobima koji su bili fatalni za srpsku privredu.

Profesor Cerović tokom godina ekonomskih sankcija ne zaboravlja da promovise ideje ekonomske tranzicije koje bi vodile njenoj ubrzanom realizaciji, kritikujući sprovedene tranzicione programe u SRJ koji su bili bez jasnog cilja, često se zaklanjajući iza nepovoljnih ekonomskih i političkih uslova sankcija, a zapravo su zadržavali ideološke pozicije koje su davno odbačene u većini bivših socijalističkih zemalja. Analizirajući naučni opus profesora Cerovića koji se odnosi na tranzicione procese u Srbiji tokom 1990-ih jasno se uočavaju politički faktori koji su doveli do kašnjenja i ponekad kako to navodi sam Cerović „naopakih” mera tranzicione i ekonomske politike, kojima se nisu očuvale ekonomske pozicije Srbije, kako se tada isticalo, već su njena pozicija i ekonomske performanse srpske privrede značajno unazadjeni.

Osvrćući se na radove iz ovog perioda moram istaći njegovu potrebu da se naročito *mlađim čitaocima predoče činjenice o stanju privrede i društva u Srbiji 1990-ih*, kao i u kojoj su meri tom stanju doprineli tadašnji akteri ekonomske politike, sukobljavanje republičkih kreatora politike i savezne vlade, ali i delovanje i preporuke domaćih ekonomskih stručnjaka koji su često olako prihvatili politički motivisane odluke, a u ideološkom smislu su predstavljali korake unazad tako da je Srbija uvodila one oblike koji su odbačeni nekoliko decenija ranije (povećanje uloge države i državne svojine). Sve ovo je objašnjavano i pravdano ekonomskim sankcijama pod kojim se srpska privreda našla, kao i potrebom da se realizuje „nacionalni zadatak` i to tako da `narod preživi`, a privreda se ne uništi” (Cerović, 2012, str. 495). Bio je ovo argument koga je profesor Cerović dovodio u pitanje kao izgovor za mnogobrojne greške u procesu tranzicije u Srbiji. Kako je on gledao na otvorena pitanja tranzicije u Srbiji ukazuju i nazivi njegovih priloga – diskusija na tradicionalnim savetovanjima Naučnog društva ekonomista (Jugoslavije): *Za normalne ekonomske odnose* (dec. 1991 – na početku raspada jugoslovenske države), *Da li je blokada `objektivno ograničenje`* (nov. 1992 – na početku ekonomskih sankcija), *Strukturne promene i svojinsko restrukturiranje* (dec. 1996 – kada dolazi do ublažavanja sankcija).

U zaključku o tranzicionim procesima i ekonomskim performansama tokom 1990-ih godina, profesor Cerović ističe da su u prvoj polovini 1990-ih oni bili određeni nekim specifičnim faktorima – raspadom jugoslovenskog tržišta, međunarodnim sankcijama i hiperinflacijom, ali u drugoj polovini su bili posledica pogrešnih politika i tranzicionog zaostajanja (Cerović, 2012, str. 524). Objasnjavajući razloge zbog kojih su kreatori ekonomske politike izabrali onaj tip delovanja koji nije davao pozitivne rezultate, on pored ideoloških faktora ističe preovlađujuću političku filozofiju tog perioda „a čija se suština nalazi u želji da se uspostavi puna kontrola nad svim najvažnijim resursima u društvu” (Cerović, 2012, str. 495).

Često suprotstavljanje dominantnim stavovima u pogledu primenjenih mera tranzicione politike, ali i šire ekonomske, i ne samo ekonomske politike, koje je postojalo tokom 1990-ih, nastavilo se u naučnom opusu profesora Cerovića i nakon političkih promena 2000. godine, kada dolazi do značajnog zaokreta i u programu ekonomske tranzicije. I u ovom slučaju može se uočiti njegov kritički odnos, zasnovan na teorijskim i empirijskim analizama i nalazima relevantne naučne literature, kao i analizama koje je on sam sprovodio. Njegovo dobro poznavanje ekonomskih teorijskih koncepata, uključujući i onih vezanih za (marksističku) političku ekonomiju, kao i samoupravni socijalizam, došla su do izražaja i u ovom slučaju. U ovom kontekstu treba razmotriti njegovu kritiku, ili kako on kaže „ličnu (a profesionalno generisanu) zabrinutost” (Cerović, 2012, str. 528) povodom predlaganja primene modela prodaje kao primarnog, ili čak jedinog modela privatizacije u Srbiji, nakon 2000. godine. Ova zabrinutost poticala je od iskustava nakon decenije primene ovog modela privatizacije u mnogim tranzicionim ekonomijama, a koje mu nisu išle u prilog, iako je on promovisan od međunarodnih eksperata (Svetske banke). Profesor Cerović tada ističe ono što će se pokazati kao posebno tačno u narednim godinama a to je da: „za uspeh privatizacije važnije je usmeriti pažnju na sistemski ambijent, na institucije i ekonomsku politiku koja treba da podstiče njihovo brže uspostavljenje, a preduzeća da podstiče na tržišno ponašanje, nego na sam model privatizacije” (Cerović, 2012, str. 535). Dakle, za uspeh privatizacije, a i šire tranzicije, presudna je „spremnost vlade da uspostavlja celokupnu reformsku politiku i politiku tranzicije” (Cerović, 2012, str. 535), koja je pokazala se nedostajala često i nakon 2000. godine. Takođe, on ističe i značaj poboljšanja poslovne i investicione klime u zemlji, za šta su takođe bile neophodne šire ekonomske i političke reforme.

Međutim, ove reforme ka formiranju tržišne privrede nisu, prema analizama profesora Cerovića, nastavljene dovoljno brzo i sveobuhvatno nakon 2003. godine, nakon koje se „privreda Srbije reformiše usporenim tempom” (Cerović, 2012, str. 617), a zbog čega je Srbija ponovo počela da se u ekonomskim rezultatima udaljava od zemalja u regionu i to tokom narednih pet godina. Ovaj period su, međutim, karakterisale izuzetno visoke strane direktne investicije koje su bile značajno više nego u privredama regiona, a koje su kako navodi profesor Cerović „donekle kompenzovale negativne efekte usporavanja ekonomskih reformi u Srbiji” (Cerović, 2012, str. 618).

U ovakvim uslovima zakasnelih i usporenih tranzicionih reformi privreda Srbije se suočila i sa udarom globalne krize 2008, a naročito 2009. godine. Za dotadašnje reforme u privredi Srbije profesor Cerović ukazuje da „nisu bile dovoljno dobro koordinisane i komponovane”, što se naročito odnosilo na „razvoj institucija i nedostatak politike konkurencije što umanjuje efekte liberalizacije i privatizacije” (Cerović, 2012, str. 638).

Konačno, on se bavi i neophodnošću promene i definisanja novog modela rasta privrede Srbije, na osnovu detaljne empirijske analize u kretanjima ostalih tranzicionih zemalja, ali i srpske privrede. On navodi da su promene u modelu rasta trebalo da nastupe još 2003. godine, ali da se nažalost nastavilo sa dotadašnjim „spontanom” pristupom modelu rasta koji je Srbiju „slično kao i mnoge druge privrede u tranziciji, usmeravao pogrešnim i dugoročno neodrživim putem tj. ka nepovoljnim strukturnim promenama koje karakteriše nesrazmeran rast sektora nerazmenljivih dobara i smanjenje industrijske proizvodnje, ka trgovinskom deficitu, stalnoj potrebi priliva strane štednje, ekspanziji uvozne tražnje itd „(Cerović, 2012, str. 671). Model rasta je po njemu bio pogrešan tako da je rast podstican na način koji ne odgovara onome na šta su empirijske analize ukazale da je bilo neophodno. Ti podsticaji su poticali od „ekspanzije domaće tražnje, oslonjene na priliv inostranih sredstava” što je imalo posledice na izuzetno nepovoljna kretanja tokom perioda uticaja globalne krize, ali i nakon nje – problemi javnih finansija koji su morali da se rešavaju kroz fiskalnu konsolidaciju.

Za ranjivost srpske privrede tokom krize, ali i ostalih zemalja Zapadnog Balkana, bile su po njemu odgovorne „preporuke programa tranzicije koje podrazumevaju spontano generisan rast kao posledicu tržišnih reformi. ... To je izazvalo zakašnjenje ovih privreda u izboru adekvatnog modela rasta što će imati za posledicu rast troškova tranzicije ... Uprkos tome, promena modela rasta je neizbežna u ovim privredama iako će efekti novog modela biti manji od onih koji su se mogli postići da je on definisan na vreme” (Cerović, 2012, str. 671-672).

10. ZAKLJUČAK

Nakon više od dve decenije od početka realizacije specifičnog projekta transformacije ekonomskog, ali i političkog sistema u bivšim socijalističkim zemljama u pravcu izgradnje tržišne ekonomije i parlamentarne demokratije, poznatog kao ekonomska tranzicija, mnogo su jasniji procesi i pojave koji su je činili i pratili. Među srpskim ekonomistima koji su na najcelovitiji, a istovremeno i kritički način pristupali temama ekonomske tranzicije je svakako bio profesor Božidar Cerović. Tome u prilog govore njegovi mnogobrojni naučni radovi zasnovani na empirijskim analizama i teorijskim konceptima, a u kojima su razmatrane najvažnije teme ekonomske tranzicije – od izbora modela i efekata privatizacije, značaja liberalizacije i makroekonomske stabilizacije u prvim fazama tranzicije, preko analize efekata početnih uslova na realizaciju tranzicije i njihovog zanemarivanja, do istraživanja značaja institucionalnih reformi i primene

različitih modela rasta u različitim fazama ekonomske tranzicije. Posebno mesto u njegovom naučnom opusu posvećeno je problemima i specifičnostima ekonomske tranzicije u Srbiji, kao i u zemljama bivše SFRJ, koje su sve (sa izuzetkom Slovenije) u većoj ili manjoj meri zanemarile i prokockale početno povoljnu poziciju koju im je obezbedio višedecenijski razvoj samoupravnog socijalističkog sistema, stavljajući u prvi plan političke, a ne ekonomske teme i koristi. Razmatrajući specifičnosti tranzicije srpske privrede on analizira i ukazuje na mnogobrojne greške koje su različiti kreatori srpske ekonomske i tranzicione politike tokom proteklih decenija učinili.

Zaključujući analizu naučnog opusa profesora Cerovića važno je ponovo istaći kritički pristup koji je on gajio prema jednostranim objašnjenjima i očekivanjima od procesa ekonomske tranzicije, za koje je ukazivao da u svojoj suštini imaju ideološki dogmatizam neoliberalnog karaktera. Predstavljanje i analizu naučnog rada profesora Cerovića u oblasti ekonomske tranzicije najbolje možemo zaključiti njegovim stavom: „Iako su reforme i promene sistema koje su u tranziciji preduzete bile nužne i neophodne, proces tranzicije je po svemu, zahtevao pažljiviju primenu i studioznije praćenje i sprovođenje. ... Stoga se čini da je dobro podsetiti na pitanje ... (formulisano još ranih 1990-ih godina): *da li će današnji projekat tranzicije biti zadovoljavajući već sutra, delom i zbog strukturnih promena koje sam izaziva, odnosno, da li će u skoroj budućnosti naše potrebe zadovoljavati teorije na čijim se nalazima danas zasniva najveći deo rešenja u ekonomskoj politici i sistemu?*” (Cerović, 2012, str. 482). Profesor Cerović na ova pitanja daje negativan odgovor.

LITERATURA

Attila, A. (2018), „The Long Road from Neoliberalism to Neopopulism in ECE: The social paradox of neopopulism and decline of the Left”, *Conference: Current Populism in Europe: Culture, History, Identity*, Prague, Charles University, https://www.researchgate.net/publication/325263629_The_Long_Road_from_Neoliberalism_to_Neopopulism_in_ECE_The_social_paradox_of_neopopulism_and_decline_of_the_Left, pristupljeno 01.09.2019.

Cahill, D. (2015), *The End of Laissez-Faire?*, Edward Elgar, Cheltenham, UK

Cerović, B. (1990), „Društveno preduzeće u mešovitoj privredi”, *Ekonomska politika*

Cerović, B. (1991), *Od nacionalizacije do privatizacije*, Beograd, Ekonomski fakultet & EI

Cerović, B. (1991), „Ekonomske konsekvence različitih programa svojinskog restrukturiranja privrede”, *Ekonomski anali* 107

- Cerović, B. (1991), „Privatizacija regulacija i monopol”, *Ekonomski anali* 109
- Cerović, B. (1991), „Ownership Restructuring Issues in Yugoslavia”, in: *Restructuring - the Firm*, Holstein, W. K. & Milisavljevic, M. (eds.), Ekonomski fakultet, Beograd
- Cerović, B. (1992), „Za normalne ekonomske odnose”, *Ekonomist* 1-2/1992
- Cerović, B. (1992), „Osnove za rekonstrukciju programa privatizacije u Srbiji (i SRJ)”, u: ‘*Jugoslovenski ekonomisti o privrednim kretanjima, perspektivama i merama ekonomske politike za vreme i posle blokade*, Kovačević, M. (red.), NDEJ & SEJ, Beograd
- Cerović, B. (1993), „Inflacija i privatizacija”, poglavlje u: *Ekonomska politika u Srbiji – problemi makroekonomske koordinacije*, Jakšić, M (red.), Ekonomski fakultet, Beograd
- Cerović, B. (1993), „Samoupravno preduzeće u tranziciji – ekonomska analiza”, *Ekonomist* 3-4/1993
- Cerović, B. (1993), „Štete od raspada, sankcija i sopstvenog doprinosa (da li je privatizacija pljačka?)”, Ekonomski fakultet, *mimeo* (kasnije objavljeno u *Poslovna politika*), Beograd
- Cerović, B. (1993), „Deoničarstvo zaposlenih u privatizaciji društvenog kapitala”, *Ekonomski anali* 116
- Cerović, B. (1994), „Privatizacija i revalorizacija vlasničkih udela”, *Poslovna politika*, Decembar
- Cerović, B. (1995), „Analiza i evaluacija dosadašnje politike vlasničkog preobražaja”, poglavlje u: ‘*Projekat privatizacije u Srbiji*’, Madžar, Lj. (ured.), UPS, Beograd.
- Cerović, B. (1995), „Zastoj u tranziciji – problemi vlasničke transformacije” u ‘*Zastoji u jugoslovenskoj tranziciji*’, Vasić, P. et al. (red.), IDN, Beograd
- Cerović, B. (1995), „Svojinska transformacija trgovine”, *Ekonomski anali* 124
- Cerović, B. (1995), „Politička ekonomija tranzicije – polazne osnove”, poglavlje u: ‘*Ekonomska politika u Srbiji i Jugoslaviji*’, Stojanović, I. (red.), Ekonomski fakultet, Beograd,
- Cerović, B. (1995), „Tranzicija i svojinska transformacija – političke kontroverze i ekonomski odgovori”, poglavlje u: *Obnova i razvoj tržišnog sistema u Jugoslaviji*, Šoškić, B (red.), NDEJ i SEJ, Beograd
- Cerović, B. (1996), „La transition et la propriété”, chapitre: ‘*La prix de la guerre*’, Crnobrnja, M, (ed.), PCMF, Paris
- Cerović, B. (1996), „Ekonomski potencijal različitih modela privatizacije”, u ‘*Svojina i slobode – aspekt tranzicije*’ Vasić, P. et al. (red.), IDN, Beograd, 1996
- Cerović, B. (1996), „Strukturne promene i svojinsko restrukturisanje” u ‘*Ekonomska politika ‘97*’, Šoškić, B; Cerović, B. et al. (red.), *Ekonomski anali*, tematski broj, 132

- Cerović, B. (1997), „Svojina, sloboda, demokratija i efikasnost”, u *Ekonomija i demokratija*, Vasić, P. *et al.* (red.), IDN, Beograd
- Cerović, B. (1997), „Interno deoničarstvo: mitologeme i razjašnjenja”, *Ekonomski anali*, 132
- Cerović, B. (1997), „Ekonomska nauka i proces tranzicije”, *Ekonomski anali*, 135
- Cerović, B. (1997), „Privatizacija i finansijska tržišta: iskustva sa različitim tipovima privatizacije”, u: *Privatizacija i finansijska tržišta*, NDEJ, Beograd
- Cerović, B. (1998), „Neka praktična pitanja tranzicije i svojinske transformacije u privredi Srbije”, u: *Privatizacija u kriznim uslovima*, Petrović, J. red, NDEJ i DEB
- Cerović, B. (1998), „Privatizacija sportskih klubova i društava – ograničenja i perspektive”, *Pravo i privreda*, 9-10/1998
- Cerović, B. (1999), „Privatisation Methods: An Overview of Old Arguments and New Evidence”, in: *Recent Lessons from Transition and Privatisation*, Scott, N. & Ostojić, N. (eds.), ECPD, Beograd
- Cerović, B. (1999), „Privreda Srbije – privreda u tranziciji ili pred tranzicijom: zakašnjenja, gubici i pogreške”, in: *Uzroci i posledice usporavanja tranzicije*, Petrović, J (ed.), DEB
- Cerović, B. (1999), „Izostanak strateških opredeljenja – ograničenje ekonomske politike”, u: *Ekonomska politika, uslovi privređivanja i poslovna politika preduzeća*, Šoškić, B i Hanić, H. (red.), NDEJ
- Cerović, B. (1999), „Troškovi zakašnjenja: Jugoslavija i druge zemlje u tranziciji”, u: *Akutni problemi jugoslovenske privrede*, Šoškić, B. i Hanić, H. (red.), NDEJ, Beograd
- Cerović, B. (2000), „Privrede u tranziciji: desetogodišnje iskustvo privatizacije”, u: *Vlasnička transformacija preduzeća i banaka*, Šoškić, B. i Hanić, H. (red.), NDEJ, Beograd
- Cerović, B. (2001), „Privatizacija i institucionalno okruženje”, u *Tranzicija i privatizacija preduzeća i banaka*, Cerović, B. (red.), *Ekonomski anali*, tematski broj, NDEJ i Ekonomski fakultet, Beograd
- Cerović, B. (2002), „Economy of Yugoslavia: transition or pre-transition economy”, *Papers Transició*, No. 1/02, University of Valencia
- Cerović, B. (2002), „Početak privatizacije i razvojne perspektive Srbije”, u: *Privatizacija i razvoj*, B. Cerović (red.), NDEJ i Ekonomski fakultet, Beograd, pp. 11-27
- Cerović, B. (2002), „Transition Process and Economic Science”, in: *Economic Science - before the Challenges of the XXI Century*, Stojanov, D. (ed.), Faculty of Economics, Sarajevo, pp. 177-193

Cerović, B. (2002), „Benchmarking procesov: primerjalna analiza DHL Slovenija, DHL Portugalska in: DHL Jugoslavija”, (koautor) poglavlje u: *Primerjajmo se z najbolšimi*, Prašnikar, J. (red.), Časnik Finance, Ljubljana, pp. 93-111

Cerović, B. and Nojković, A. (2003), „Transition and EU Accession: Probability of Entry”, in: *Economic Cooperation in SE Europe – Transition Progress and Accession to European Union*, Cerović, B., Pelević, B. (eds.), Beograd: ASECU i Ekonomski fakultet, 2003

Cerović, B. and M. Malović (2003), „Privatisation in Serbia: Attempts, Outcome and Present State” (*Chapter 8*), in: *Privatisation and Structural Change in Transition Economies*, Y. Kalyuzhnova and W. Andreff (eds.), Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan

Cerović, B. (2005), „Proces privatizacije i poslovna klima u Srbiji – ocene i mogućnosti”, u: *Ekonomska politika u 2006. godini*, B. Pelević (red.), Ekonomski fakultet Beograd i NDE, Beograd, pp. 67-79

Cerović, B. (2006), „Aktuelna pitanja tranzicije i privatizacije – komparativni ogled: Crna Gora i Srbija” u: *Reforme i ekonomska politika u dokumentima i praksi Crne Gore*, Vol. 79, CANU, pp. 36-49

Cerović, B. (2006), „Efekti privatizacije – performanse, restrukturisanje i konkurencija” u: *Ekonomska tranzicija u Srbiji 2001-2005*, *Ekonomski anali*, Tematski broj, pp. 41-55

Cerović, B. (2006), „Effects of Privatisation on Enterprise Performance and Investment Climate in Serbia”, Chapter 2, in: *Privatisation in Serbia – Evidence and Analyses*, B. Cerović (ed.), Faculty of Economics Belgrade, pp. 19-47, Belgrade

Cerović, B. (ed.), (2006), *Privatisation in Serbia – Evidence and Analyses*, Faculty of Economics Belgrade, pp. 19-47, Belgrade

Cerović, B. and R. Dragutinović (2007), „Privatisation Effects: Some Evidence from Serbia”, *Transition Studies Review*, Vol. 14, no. 3, pp. 469-487

Cerović, B. (2007), „Some FDI Determinants in the SEE Transition Economies”, (coauthor) in Babić *et al.* eds. *The Challenges of Globalisation and Transition*, CID, Faculty of economics, Belgrade, pp. 63-74

Cerović, B. (2007), „Faktori privlačenja stranih direktnih investicija u Srbiju: uticaj sličnosti kulture”, (koautor) u: *Kako završiti privatizaciju u Srbiji*, NDE i Ekonomski fakultet Beograd, pp 193-206

Cerović, B. (2008), „Usporavanje reformi u Srbiji: trosak neiskoriscenih mogućnosti”, (koautor) u: *Kuda ide Srbija*, Zec & Cerović, red. NDE & Ekonomski fakultet, Beograd, str. 23-42

- Cerović, B. (2008), „Measuring Transition Progress: Endogeneity and Initial Conditions”, (co-author), in: *Economic and Social Challenges and Problems*, Vol. 1, Memaj, F. And Kächelein, H (eds.), Fakulteti i ekonomise, Tiranë, pp. 113-128
- Cerović, B. (2009), „Kontroverze privatizacije u sportu – teorijsko metodoloska analiza”, u monografiji: *Sport i privatizacija*, Suput, D. red. Institut za uporedno pravo, Beograd, pp. 13-46
- Cerović, B. (2009), „Srbija u tranziciji i – krizi” u: *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza* (Serbia in Transition and Global Economic Crisis), Cerović, B. and Kovacević, M. red, NDE & Ekonomski fakultet, Beograd, str. 11-30
- Cerović, B. (2009), „Transition, Transition Progress and Global Crisis”, in: *Economic Policy and Global Recession*, Prašćević, A. Cerović, B. and Jakšić, M. (eds.), Ekonomski fakultet, Beograd, Vol 1, pp. 321-331.
- Cerović, B. (2009), „Napredak u tranziciji, inicijalni uslovi i privreda Srbije”, *Teme*, Vol. 33, no. 2, pp. 353-374
- Cerović, B. and A. Nojković (2009), „Transition and Growth: What Was Taught and What Happened”, *Economic Annals*, Vol. LIV, no. 183, pp. 7-31.
- Cerović, B. (2011), „Modeli rasta u tranziciji - Zbog čega je i otkada Srbiji potreban novi model rasta?” (koautor) u: Bajec, J. i M. Jakšić, (red), *Nova strategija razvoja privrede Srbije*, NDES i Ekonomski fakultet Beograd, str 77-96.
- Cerović, B. (2011), „New Model of Growth in Transition Economies – Should it be Developed Earlier?” (with Aleksandra Nojković), 7th International Conference of ASECU: *Recent Economic Crisis and Future Development Tendencies*, Rostov on Don
- Cerović, B. (2012), „Towards a New Development Model for the Balkans”, (co-author), in: Backović, M. and V. Karadžić (eds.), *Economic Developemnt and Institutional Organisation*, Vol. I, Belgrade, CID, Faculty of Economics, pp. 21-50.
- Cerović, B. (2012), *Tranzicija – zamisli i ostvarenja*, Beograd, Ekonomski fakultet
- Cerović, B. and A. Nojković (2013), „Transition, Economic Growth and Global Crisis: Missed Points and the Way-Out”, (with A. Nojković), poglavlje u: I. Kikerkova (ed), *Systemic Economic Crisis: Current Issues and Perspectives, research monograph*, Skopje str. 35-50
- Cerović, B. (2013), „Investicije u neopipljivi kapital kao faktor konkurentnosti preduzeća u Srbiji”, poglavlje u: Janićijević i Lovreta (red.), *Konkurentnost preduzeća u Srbiji*, Beograd, Ekonomski fakultet, str. 305-326.
- Cerović, B. (2014), „Western Balkans and Serbia: What are Way-outs from the Crisis?”, Poglavlje 1 u Cerović, B. (red.), *Uloga džave u novom modelu rasta privrede Srbije*, Ekonomski fakultet Beograd

Cerović, B. (2014), „Nova inovaciona politika Srbije u funkciji razvoja malih i srednjih preduzeća”, Poglavlje 18 (sa M. Filipović) u Cerović, B. (red.), *Uloga države u novom modelu rasta privrede Srbije*, Ekonomski fakultet Beograd

Cerović, B., Nojković, A. and M. Uvalić (2014), „Growth and Industrial Policy during Transition”, *Economic Annals*, vol. LIX, no. 201, pp. 7-34.

Svejnar, J. and M. Uvalić (2015), „Workers’ participation in a former labour-managed economy: The case of Serbian transition”, *Economic Annals*, vol. LX, no. 205, pp. 7-29

Cerović, B. (2015), „Srbija i Zapadni Balkan: Kako iz krize?”, poglavlje u: Živković, B. i Cerović, B. (red), *Ekonomska politika Srbije u 2015. godini*, Ekonomski fakultet Beograd, str. 59-74.